Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

TIDSSKRIFT FOR ARKIVFORSKNING
UDGIVET AF RIGSARKIVET

ARKIV

Birgitte Dedenroth-Schou: Island, Færøerne og Grønland. Et eksempel fra Thorkelins arkivregistraturer 145

Wilhelm von Rosen: Om indsamling af historiske beretninger i et administrativt system 160

Egil Skall: Forsøg med accellereret ældning af papir og restaureringsfolier 168

Kirsten Utaaker: Oppbygningen av et norsk sjøfartshistorisk kildearkiv 176

Paul G. Ørberg: Af Viborg landstingsarkivs historie 190

Orientering 204

ARKIV udgives af Rigsarkivet og udkommer to gange årligt, forår og efterår. Abonnement koster 18 kr. årligt og tegnes ved henvendelse til Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. – (Giro nr. 20946). ARKIV redigeres af arkivar Birgit Bjerre Jensen under medvirkning af arkivaterne Frank Jørgensen og Helle Linde.

VEJLEDNING FOR MANUSKRIPTFORFATTERE

Manuskripter sendes til ARKIVs redaktion. Ét eksemplar er tilstrækkeligt, idet det forudsættes, at forfatteren selv beholder en kopi. Redaktionen påtager sig i øvrigt intet ansvar for indsendte manuskripter, billeder m.v. Manuskripter skrives på A-4 ark med normal linjeafstand og ca. 63 typeenheder pr. linje. Noterne skrives for sig og nummereres fortløbende. Forslag til evt. illustrationer og undertekster hertil vedlægges. Når manuskriptet er godkendt, og korrektur foreligger, kan rettelser mod manuskriptet, herunder udvidelse af tekst eller noter, ikke påregnes fulgt af redaktionen. Efter at rentrykning har fundet sted, modtager forfatterne honorar pr. side og får tilsendt 25 særtryk af artiklen gratis, dog kun 5 særtryk af anmeldelser og notitser, der er anbragt under rubrikken »Orientering«. Større oplag af særtryk kan bestilles og leveres efter regning.

UDGIVET AF RIGSARKIVET OG LANDSARKIVERNE

Publikationer, der er udsolgt, er ikke medtaget.

Vejledende arkivregistraturer:

- I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner. 2. udg. Ved Bjørn Kornerup. 1943.
- IV. Privatarkiver fra det 19. Aarh. i Rigsarkivet. Ved Kristian Erslev. 1923.
- VII. Tyske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner. Ved Johanne Skovgaard, 1946.
- VIII. Privatarkiver før 1660 i Rigsarkivet. Ved Erik Kroman. 1948.
- IX. Privatarkiver 1660–1800 i Rigsarkivet. Ved Henny Glarbo. 1952.
- X. De sønderjyske fyrstearkiver. Ved Erik Kroman. 1959.
- XI. Tyske Kancelli II. Gehejmekonseillet. Danske Kancellis og Tyske Kancellis udenrigske afdeling til 1770. Ved Arthur G. Hassø og Erik Kroman. 1962.
- XII. Rentekammeret I. Danske og norske afdelinger 1660–1848. Ved Jens Holmegaard. 1964.
- XIII. Kongehusarkivet fra kongerne Frederik VI's, Christian VIII's og Frederik VII's tid. Ved Vello Helk. 1963.
- XIV. Asiatiske, vestindiske og guineiske handelskompagnier. Ved J. O. Bro-Jørgensen og Aa. Rasch. 1969.
- XV. München-samlingen. Kong Christian II's, dronning Elisabeth med flere arkiver. Ved Emilie Andersen. 1969.

Regeringsskiftet 1784. 1888.

Fortsættes på omslagets tredje side

Island, Færøerne og Grønland

Et eksempel fra Thorkelins arkivregistraturer

AF BIRGITTE DEDENROTH-SCHOU

Grímur Jónsson Thorkelin, der var leder af Gehejmearkivet fra 1791 til 1829 udarbejdede i årene fra sin embedstiltrædelse til o. 1805 en registratur i fem bind omfattende alle Gehejmearkivets samlinger. Denne registratur med påskriften »Det Kongel. Geheime Archives Registrature« findes nu på Rigsarkivets læsesal som registratur nr. 10–14. Samlingerne i Gehejmearkivet bestod dels af saggrupper som kongelige testamenter, hyldinger, håndfæstninger og recesser, mageskifter m.v., dels af topografisk ordnede grupper, hvor der skelnedes mellem breve vedrørende danske lande som Sjælland og Møn, Fyn og Smålandene, Gotland og breve vedrørende Danmarks forhold til udlandet fordelt på stater – England, Frankrig, Polen osv.[1] Thorkelin bevarede denne gruppeinddeling, der stammede fra den tidligere ordning af arkivet, men han indordnede i disse gamle grupper dels de breve, der var indkommet til Gehejmearkivet under hans forgængere, dels de breve, der var blevet afleveret til arkivet i hans egen embedsperiode. Brevene er som oftest ordnet kronologisk og registreret enkeltvis.

En del af disse samlinger er efter Thorkelins tid blevet opløst og ordnet efter proveniensprincippet bl.a. grupper som Als og Ærø, Bornholmske Documenter m.v., men de fleste ligger endnu inden for den enkelte gruppe i den orden, Thorkelin skabte, og hans registratur er den vigtigste kilde til indholdet af dem.[2]

Dette gælder bl.a. for samlingen »Island, Færøerne og Grønland«,[3] der siden Gehejmearkivets første tid har unddraget sig enhver form for omordning. Særligt ved denne gruppe er, at brevene, som de er registreret og ordnet af Thorkelin mellem 1796 og 1805, er opført i den rækkefølge, i hvilken de er indkommet

[1] Kristian Erslev har i »Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse« (1923) s. 13–16 opdelt Gehejmearkivets gamle samlinger i: A. Kongehuset, B. Statsforfatning og centralstyre, C. Indre forhold, D. Særligt stillede landskaber og Unionsriger og E. Forholdet til udlandet.

[2] Den seddelregistratur over samlingerne, som Erslev i anførte arbejde bebudede, er endnu langt fra fuldstændig.

[3] RA reg. nr. 13, s. 57–82.

til Gehejmearkivet som supplementer til den ældre samling vedrørende Island og Færøerne. Denne »brogede samling«, som William Christensen kaldte den, da han gennemgik den med henblik på afleveringen af arkivalier til Island i 1927,[4] ligger tilbage uberørt af en ordning efter provenienssprincippet og udgør derved en umiddelbar forbindelse til det ældste Gehejmearkiv og dets måde at ordne brevene på.

V. A. Secher[5] var af den opfattelse, at brevene i denne samling først var kommet til Gehejmearkivet i perioden mellem 1664 og ca. 1680, da den ikke optræder i den af Christoffer Lindenow, Peder Schuhmacher og Frederik Wolff i 1664 udarbejdede »Designatio Repertorium über die Originalacta in dem Königs Gewölbe und Archivo alhier in Copenhagen«,[6] men først findes i Thomas Bartholins registratur, som han daterer til o. 1680.[7] Der er imidlertid et sikkert belæg for, at gruppen har været i Gehejmearkivet allerede i 1676, da den er medtaget i det oversigtsprægede »Register ofwere de Brefer og Documenter som fandtes udi forige Rigscantzeler Griffenfelds Cammer ved Cantzeliet og det lidet Cantor dernest ved«, som Johan Worm, sekretær i Danske Kancelli, senere assessor i Rentekammeret[8] efter befaling udfærdigede den 24. april 1676. I samme pakke i Gehejmearkivets arkiv, hvor denne oversigt findes,[9] er desuden i to eksemplarer en registratur over gruppen Island og Færøerne, der utvivlsomt er før-Bartholinsk, idet der her er anvendt 1664-registraturens måde at nummerere dokumenterne på, nemlig bogstav plus tal, hvor Bartholin kun anvender tal. Samlingen er desuden væsentligt mindre, end den fremtræder i Bartholins registratur. Der findes i denne pakke også registraturer over andre særlige grupper, såsom Fyn og Smålandene, Nordjylland, Christian II's handel, domme og forpligtelser, håndfæstninger og recesser osv., der ikke er medtaget i 1664-registra-

[4] Arkivvæsenets arkiv. Varia nr. 377. Arkivalier vedrørende arkivudvekslingen med Island 1904–05, 1908–09, 1925–28.

[5] Vejledende arkivregistraturer I. Danske Kancelli. (1886), s. 173.

[6] RA reg. nr. 4.

[7] RA reg. nr. 8. Om dateringen af denne se nedenfor.

[8] A. D. Jørgensen: Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie. (1884), s. 171.

[9] Arkivvæsenets arkiv. Arkivregistraturer. Gehejmearkivet 4.34. Ca. 90 hæfter med designationer fra Peder Reedtz' og Griffenfelds tid overvejende TKUA, ca. 1660–ca. 1700.

turen. Måske har de ikke været helt færdigregistrerede ved »udgivelsen« af Gehejmearkivregistranten fra 1664 i forbindelse med overleveringen af arkivet til Peder Schuhmacher.

A. D. Jørgensen mener,[10] at så godt som alle registraturerne over de enkelte samlinger går tilbage til ordningen efter overflyttelsen af det gamle rigsarkiv fra Folen på Kalundborg slot til Københavns slot i 1582. Han omtaler, at det var danske sekretærer, der ordnede de indenlandske breve, som til dels blev liggende i kancelliets kældre, mens to sekretærer i Tyske Kancelli registrerede de udenlandske akter og alt, hvad der vedkom kongernes ret i Norge, hertugdømmerne m.v.

Denne ældste kendte registratur over Island og Færøerne, således formentlig fra Griffenfelds tid, kan da også ret godt karakteriseres ved at indeholde breve, der vedrører kongens ret til disse to bilande. Den består af 15 numre fra A 1 til P 15 samt et unummereret tillæg, i alt dækkende perioden 1418 til 1649. De første 9 breve er opført i kronologisk orden og omfatter årene 1524–1567; derefter følger K 10, der bærer den lidet oplysende tekst »Findes udi en Eske adskillige pergamendtsbreffue som ere schreffuene paa Islendiske och mand dennem ey kand forstaa«. L 11 er »en Convolut tilhobebundene koning Friederiches handel med de Lötzer om dend Suoffuel handel paa Island«, og M 12 en skrivelse til Christian III om det islandske landstings dom over biskop Are Jonsen fra 1551, hvorved dennes gods tilfaldt kongen. N 13 og O 14 optræder begge under gruppen Norge i registraturen fra 1476 over breve på slottet i Kalundborg,[11] mens P 15 er en Christian IV-forordning fra 1595 og det unummererede supplement 4 samlinger af hyldingsbreve fra Island og Færøerne udfærdiget til Frederik III 1649. Gruppen synes således oprindelig at have været en række kronologisk ordnede breve, der siden er blevet suppleret andetsteds fra. Set som helhed består den af hyldingsbreve til danske konger fra 1419, 1524, 1551 og 1649 foruden breve vedrørende lensmænd og biskopper, islændingenes svar på Christian IIIs kirkeordinans af 1537 m.v. Brevene angående Steffen Loitz' ret til at opkøbe svovl på Island vedrørte Frederik II's åbne brev af 3. juli 1560,[12] hvorefter ingen andre

[10] A. D. Jørgensen: Peter Schuhmacher Griffenfeld I. (1893) s. 134 f.
[11] De ældste danske arkivregistraturer I ved T. A. Becker. (1854), s. 74.
[12] Diplomatarium Islandicum XIII. (1933), s. 500 f.

end de af kongen særligt privilegerede måtte handle med svovl på Island, da dette i princippet var forbeholdt kongen selv.

Det må være o. 1684, at en delvis nyregistrering af Gehejmearkivets samlinger har fundet sted under ledelse af antiquarius regius, Thomas Bartholin, der den 29. august dette år fik bestalling som arkivsekretær ved det kongelige arkiv.[13] Dette skete efter at arkivet var overflyttet til Rosenborgs kældre og anbragt i lave, transportable egeskabe. Bartholins registratur eksisterer både i en dansk og en tysk udgave.[14] A. D. Jørgensen sætter et spørgsmålstegn ved, at Bartholin skulle være forfatteren, han mener derimod at registraturen må være udarbejdet inden hans embedstiltrædelse, da en sådan opgave ikke udtrykkeligt er nævnt i hans bestalling, som det var tilfældet i Griffenfelds. Der findes i Gehejmearkivets arkiv[15] med Thorkelins hånd en fortegnelse over det, han mente var de ældste registranter over Gehejmearkivets indhold. Her nævner han som nr. 4: Repertorium forfattet af Thomas Bartholin, Arnas Magnæus og Frederik Rostgaard, og som nr. 5: Item oversat på tysk, og på selve den tyske registrants forside har han skrevet: »Tysk oversættelse af Gehejmearkivets ældre registraturer circa 1684«.

V. A. Secher skriver formentlig på grundlag af dette i den fortegnelse, han i 1890 udarbejdede over Rigsarkivets registraturer om registratur nr. 8: »skal være forfattet af Thomas Bartholin og siden fortsat af Arne Magnusson og Frederik Rostgaard«, og denne tydning forekommer også at være den mest rimelige, da hele registranten er skrevet med den samme hånd, og da der i den her omhandlede gruppe kan konstateres rettelser og tilføjelser med Arne Magnussons hånd. I beretningen fra den kommission, der i 1748 blev udnævnt af Frederik V til arkivets overlevering til Jakob Langebek berettes det, at kommissionen har konfereret alle de i de 24 skabe værende dokumenter med det af Thomas Bartholin forfattede »inventario«.[16]

[13] A. D. Jørgensen: Udsigt, s. 47.

[14] RA reg. nr. 8 (dansk) og nr. 6 (tysk). Sidst registrerede brev fra januar 1684.

[15] Arkivvæsenets arkiv. Arkivregistraturer. Gehejmearkivet 4.35. Diverse designationer ca. 1780–1882.

[16] Brev af 21. november 1748. Arkivvæsenets arkiv. Gehejmearkivets embedspapirer VIII. 3, 1731–79.

Som ovenfor anført må der i perioden mellem registraturen fra Griffenfelds tid og Bartholins registrering være sket en tilvækst til samlingerne, for gruppen Island og Færøerne består nu af i alt 44 numre. Bartholin har indordnet alle brevene i kronologisk rækkefølge, samlet dem i 5 pakker og indlagt dem i skab X, skuffe 3. Alle breve fra den ældre registratur er medtaget bortset fra et enkelt, der vedrørte Shetlandsøerne og således tidligere forkert placeret. På selve brevene er den ældre registraturbetegnelse overstreget og det Bartholinske nummer påført. De nytilkomne breve, der omfatter perioden 1409 til 1616, er foruden flere hyldingsbreve, indkomne skrivelser til kongen fra islandske biskopper og kongeligt udnævnte embedsmænd og vidisser af domme eller originale domme udstedt på Island om udlændinges handel, embedsmænd udnævnt af kongen m.m., de sidste formentlig indsendt kongen til orientering. Kun i få tilfælde er der sammenhæng mellem de enkelte breve; de synes af en eller anden årsag at være bragt ud af deres administrative sammenhæng og er måske som en mindre aflevering fra Danske Kancelli af arkivalier, man ikke længere havde brug for i den daglige administration, overgået til Gehejmearkivet.[17]

I de hundrede år, der forløb mellem udarbejdelsen af Bartholins registrant og Thorkelins embedstiltrædelse som gehejmearkivar i 1791 blev der intet gjort for at indordne nytilkomne breve vedrørende Island og Færøerne i samlingen. Gehejmearkivar Hans Gram udarbejdede ganske vist i 1734 en »nyudgave« af den Bartholinske registrant, efter at Gehejmearkivets samlinger i 1720 var overflyttet fra Rosenborg til den nye Gehejmearkivbygning mellem Proviantgården og det Kongelige Bibliotek, men han har stadig kun de 44 numre som Bartholin. Gram har imidlertid nøje

[17] Samlingen lå ikke ganske ubenyttet hen. Den 11. marts 1702 anmodede kongen gehejmearkivar Rostgård om at udlåne følgende dokumenter til brug for overkammersekretær Dose og arkivsekretær Arne Magnussen fra gruppen Island og Færøerne: nr. 33 Christian III's instruks medgivet Otto Stigsen til Island 1551 og nr. 38: Frederik II's aftale med familien Loitz om svovlhandelen på Island 1561–64. (Arkivvæsenets arkiv. Gehejmearkivet. VIII. 72. Fortegnelse over udlån fra Gehejmearkivet 1664–1778). Disse breve er formentlig blevet gennemset af Arne Magnusson før hans rejse til Island samme år som kongens kommitterede for at undersøge forholdene omkring handelen på Island. (Jón Adils: Den danske monopolhandel på Island 1602–1787. (1926), s. 168 f.).

gennemgået brevene, for han giver i de fleste tilfælde en anden og mere fyldestgørende regest end Bartholins.[18]

I 1775 var der dog kommet flere breve til. 14. december 1775 skriver den kommission, der var blevet nedsat af kongen den 18. november med henblik på overlevering af Gehejmearkivet til Gerhard Schøning, at følgende breve vedrørende Island og Færøerne var »til overs« i skab X, skuffe 3: Norges råds brev af 1505, at Kay v. Ahlefeldt ikke længere skulle beholde Island i forlening; to breve, det ene fra 1426 om englændernes voldsomheder på Island; et brev givet Mads Lampe og Anders Jude, at handelen på Island var overladt til dem fra 1569 samt endelig et brev fra Theod. Martini på Island til Dr. Peder Palladius fra 1550.[19] Kun det første brev er kendt fra en tidligere registratur, idet det er medtaget i en »Registratur over breve i det lille bord på kancelliet på København« fra kong Hans' tid.[20]

De her nævnte breve var imidlertid ikke de eneste, der var til overs i forhold til de forhåndenværende registraturer. Da Thorkelin i 1805 havde afsluttet sin registratur over Gehejmearkivets gamle samlinger, viser en sammenligning af denne med Bartholins og Grams, at der var sket betydelige afleveringer til Gehejmearkivet i den mellemliggende periode.

Thorkelins registratur over den her behandlede gruppe, der i modsætning til de tidligere også omfatter Grønland, falder i fem afsnit, en hovedgruppe bestående af 44 numre svarende til Bartholins og Grams, 3 supplementer på henholdsvis 22, 55 og 6 numre samt til slut en rent grønlandsk gruppe på 12 numre. Der er således tale om en langt større samling end den tidligere.

Thorkelin fremhæver adskillige gange i beretninger til Danske Kancelli, hvor mange dokumenter, der henlå fuldstændig uordnede ved hans embedstiltrædelse. I et brev af 6. juni 1800 anfører han, at hverken i Grams eller Langebeks tid som gehejmearkivarer blev der udrettet noget for at bringe orden i arkivet. Gehejmearkivar Voss var den første, der søgte at rydde op. Alligevel fandt Thorkelin i 1791 »heele Vognmandslæs af Stats Papierer og Dipplomer opdyngede på Gulvet i Pakker for störste deelen af blan-

[18] RA reg. nr. 9.

[19] Arkivvæsenets arkiv. Gehejmearkivets embedspapirer. VIII. 3, 1731–79.

[20] De ældste danske arkivregistraturer bd. V ved William Christensen. (1910), s. 20.

det Indhold, som fordredes for at kunde bringes ind i et brugbart Repertorium at skilles ad og derpaa under visse Rubra i Hensyn til Handling, Sted og Tid«.[21] Senere kom mere til, både i 1793 og 1794 meddeler han i sine årsberetninger, at store mængder papirer var indkommet til Gehejmearkivet, dels fra hoffet på Christiansborg, dels fra Det Udenlandske Departement.[22]

Allerede i 1796 synes den første oprydning i arkivalierne at være tilendebragt, da Thorkelin i dette år har udarbejdet en alfabetisk oversigt over hele Gehejmearkivets indhold med angivelse af, i hvilke skabe man kunne finde de enkelte samlinger. Island og Færøerne er angivet som stikord med henvisning til, at akter vedrørende disse landes »regering, indretning og beskaffenhed i årene 1409 til 1649« findes i skab 21. De nævnte årstal antyder, at gruppen ikke på dette tidspunkt var færdigregistreret, da den indeholder breve helt op til 1745. Udarbejdelsen af registraturen over netop denne gruppe er ikke udtrykkeligt nævnt i Thorkelins indberetninger til Danske Kancelli om det årlige arbejde i arkivet, men den må være udarbejdet inden begyndelsen af 1805, idet han i sin årsberetning fra september dette år skriver, at han året i forvejen var blevet færdig med at gennemgå det egentlige såkaldte Gehejmearkiv og nu var påbegyndt en registrering af Gemeinschaftliches Archiv.[23]

Med hensyn til hovedgruppen i samlingen Island, Færøerne og Grønland, der som anført i lige linie går tilbage til Bartholins tid, har Thorkelin kun lidt at tilføje. For størstedelens vedkommende er der verbaloverensstemmelse mellem hans og Grams regester. Han har dog gjort sig den ulejlighed for hvert brev ikke alene at anføre årstal, men også helgendagen eller anden datoangivelse. Først med Supplementum I begynder Thorkelins egenhændige registrering af senere tilvækst til arkivet. Foruden de fire breve, der som ovenfor nævnt var til overs i 1775, består denne del af 4 breve angående Esge Billes forlening med Færøerne, enkelte tilsyneladende tilfældigt sammenbragte kongebreve til enkelt-

[21] Brev af 2. november 1810. Arkivvæsenets arkiv. Gehejmearkivets embedspapirer. VIII. 5, 1800–20.

[22] Breve af 14. september 1793 og 16. juni 1794. Gehejmearkivets embedspapirer. VIII. 4, 1780–99.

[23] Gehejmearkivets embedspapirer VIII. 4 og VIII. 5.

personer fra Christian III's og Frederik II's tid samt endelig otte domme udstedt på Island af ren lokal interesse.

Vender vi os nu mod Supplementum II ses det, at en meget væsentlig del af denne gruppes 55 numre er kommet til Gehejmearkivet som en aflevering fra Det Udenlandske Departement i slutningen af det 18. århundrede. Hele denne del vedrører spørgsmålet om udlændinges ret til handel og fiskeri ved Island, Færøerne, Grønland og Spitzbergen i perioden fra Christian III's tid frem til o. 1750.

At en del af de pågældende akter endnu henimod slutningen af det 18. århundrede befandt sig i Tyske Kancellis arkiv, ses af en alfabetisk oversigt over dette arkivs indhold »Repertorium Archivi«, der indeholder omtale af breve helt op til år 1759.[24] Her omtales mange af de breve, der genfindes i Thorkelins Suppl. II, bl.a. »Intercessionalis wegen der Handel nach Island von Lübeck, Bremen und Hamburg de Anno 1567–1604«, »Das Commercium nach Island betreffende Sachen de Anno 1545 bis 1645«, »Die den fremden Nationen unter Island und Ferrøe verrbotene Fischerey und Handlung betreffend« og »Grønland et Spitzbergen. Documenta den Wallfischfang daselbst und den Handel betref«.

En nøjere angivelse af en del af disse overskrifters indhold findes i Tyske Kancellis arkiv under overskriften »Specifikation derjenigen Briefschafften welche unter der Rubrique Island in dem königl. deutschen Archiv befindtlich sein«, skrevet med arkivsekretær i Tyske Kancelli 1713–31, Hans Henrik Bergaus hånd.[25] De fleste af de her nævnte brevsamlinger kan genfindes i Thorkelins registratur, bl.a. »Handlung zu Coldingen in puncto gravaminum so die hamburger wieder den Voigt auf Island Otto Stigissen vorgebracht de anno 1545 usque 1550« (svarende til Suppl. II nr. 20), »Biscayer Sachen den Wallfischfang betreffend 1615« (svarende til Suppl. II nr. 14), »Einige Schiff Pässe für die Islandsfahrer so nach expirirung der Zeit wieder eingeliefert werden de anno 1586 usq. 1604« (svarende til Suppl. II nr. 25). I flere til-

[24] RA reg. nr. 132 b. I indledningen til Vejledende Arkivregistratur XI. Tyske Kancelli II. ved Arthur G. Hassø og Erik Kroman. (1962) dateres denne til o. 1760. Den menes forfattet af arkivsekretær ved Tyske Kancellis arkiv Christian Rudolf Scharffenberg.

[25] Arkivvæsenets arkiv. Arkivregistraturer. Tyske Kancellis arkiv 2.13. Diverse registraturer m.v. III.

fælde er Bergaus betegnelser noget mere oplysende end Thorkelins, og flere af de arkivalier, Bergau nævner, er overhovedet ikke kommet med i Thorkelins registratur, skønt det efter en nærmere undersøgelse af pakkerne i egeskab 42 viser sig, at de ligger i samlingen. I Suppl. II findes der nemlig et antal »blandingspakker«, hvor man kan finde originaldokumenter og kopier af breve, man ikke med nogen rimelighed kunne have forventet at finde her ud fra Thorkelins registrering af dem.

Suppl. II nr. 2, der af Thorkelin kaldes »En Samling af afcopierte Documenter om De Engelskes Handel og Fiskefangst i Island og omkring dets Kyster fra 1404 til 1699, det meste af Engelske Archiver« viser sig nok at indeholde en del kopier af breve fra Bibliotheca Cottoniana m.m. udført af Thorkelin selv, men ind imellem disse skjuler sig originale breve fra Elizabeth I til Christian IV, koncepter og kopier af udgåede skrivelser fra Tyske Kancelli ikke alene vedrørende englændernes handel ved Island, men også andre udlændinges. Et papirhæfte med betegnelsen »Argumenta so aus den Alten Acten und Documenten gezogen betreffend die für Fremde Nationes unter Island und Ferröe verbothene Fischerey und Handlung . . . Cum Rescripto an Secretaire Hannecken nach Holland gesandt 1699« er en undersøgelse af de gamle traktater for at finde belæg for Norges ret til herredømmet over Nordhavet. Den direkte årsag til, at gesandten Anton Günther Hannecken fremlagde disse argumenter for hollænderne, var beslaglæggelsen af et hollandsk fartøj, der havde handlet ulovligt ved Færøerne.[26] Endelig findes i pakken et originalnotat fra o. 1544 med Anders Billes hånd og et brev fra 1562 til Frederik II fra Johan Friis.

Det dokument, der i Thorkelins registratur angives som værende Suppl. II nr. 5 a har i virkeligheden nr. 5, mens den pakke, der bærer betegnelsen nr. 5 a slet ikke har sat sig spor i registraturen. Den bærer et omslag med titlen »Fiskeri langs de Norske Kyster« (med Thorkelins hånd), en senere hånd har tilføjet »samt under Island, Grønland og Spitzbergen« og indeholder såvel originale indkomne breve som koncepter og kopier af udgående breve

[26] Arnold Ræstad: Kongens Strømme, Kristiania 1912, s. 256–257. Jvf. RA TKUA Nederlandene B 119. Gesandtskabsrelationer 1699.

vedrørende hvalfangsten ved Grønland og Spitzbergen især i Christian IV's tid.

Nr. 9 med betegnelsen »Samling af Documenter angaaende Handelen og Fiskerie på Island fra Kiöbenhavn Jylland og Holstein fra 1552 til 1668« hører også til de pakker, hvor man kan finde en sær blanding af breve, der egentlig hørte hjemme ikke kun i Tyske Kancelli, men også i Danske Kancelli og sandsynligvis også i private arkiver, breve, som ved flere konkrete anledninger må være udtaget af disse, men ikke senere er vendt tilbage i deres rette sammenhæng. Ligesom i de ovennævnte pakker kan her findes originale indkomne breve, heriblandt et par vildfarne anbefalingsskrivelser fra Bremens råd (der ellers er samlet i Suppl. II nr. 15), enkelte originale udgående skrivelser, bl.a. et brev fra Frederik II til Børge Trolle 1556 samt en del afskrifter.

Nr. 17, der skulle indeholde »Tre Documenter om de Engelskes Handel i Island 1539, 1631, 1666«, indeholder såvidt kan ses ingen breve fra de to sidstnævnte år, men til gengæld to originalbreve fra Christian III til Esge Bille fra 1551 foruden en lang række originale indkomne skrivelser fra Hamborgs borgmestre og råd vedlagt breve fra hamborgske Islandsfarere til rådet fra årene 1563–1566[27] foruden nogle breve af blandet indhold spredt ud over perioden 1540 til 1589.

Der kunne nævnes flere eksempler på sådanne helt oplagte uoverensstemmelser mellem Thorkelins registratur og det faktiske indhold af pakkerne; således er nr. 16 indeholdt i pk. nr. 18 a og omfatter ud over det, Thorkelin angiver, breve fra Hamborg 1588–1589 og en kopi af en skrivelse fra Christian IV fra 1631. Det skulle imidlertid hermed være godtgjort, at samlingen som registreret af Thorkelin dækker over meget mere end registraturen umiddelbart kunne give anledning til at tro. Denne er ikke engang så udførlig som den oversigt, der i begyndelsen af det 18. århundrede var udarbejdet af Tyske Kancellis arkivar, Hans Henrik Bergau.

[27] Disse breve er især anmodninger om tilladelse til at besejle enkelte havne på Island. Frederik II havde genoptaget den praksis, der havde været gældende til 1490, at alle, der ønskede at besøge Island, først måtte indhente kongelig tilladelse til det. Island, Færøerne og Grønland hørte som skatlande under kongens fadebur, således at alle indtægter af disse øer indgik direkte i kongens kasse. (Jón Adils: anf.arb. s. 33).

Nr. 26 a&b indeholder de yngste breve i samlingen, nemlig akter fra 1740–42 samt enkelte fra 1745 angående en sag om seks hollandske skibe, der var blevet opbragt og ført til København, fordi de havde fisket ved Island. Dette førte til en længere brevveksling og forhandling mellem Danmark og Holland, hvor der på grundlag af de gamle traktater opregnedes argumenter for og imod den dansk-norske konges ret til i folkeretslig forstand at forhindre fremmede skibe i at fiske i betydelig afstand fra kysten. Fra dansk side blev stadig hævdet, at de dansk-norske konger havde højhedsretten over hele Nordhavet fra Grønland over Island til Spitzbergen, der efter klassisk opfattelse var at betragte som et stort indlandshav. Det blev fremhævet, at denne højhedsret tidligere var blevet anerkendt ikke alene af England og Skotland, men også af Generalstaterne selv.[28]

Eksempler på opregninger af argumenter, der kunne anføres i denne sammenhæng, findes også andetsteds i Thorkelins Suppl. II. Den 29. september 1740 anmodede oversekretæren i Tyske Kancelli, H. Schulin gehejmearkivar Hans Gram om på grund af den her nævnte sag at fremdrage argumenter »wegen der für frembde Nationes unter Island und Ferroe verbothene Fischerey und Handlung«, helst med udførlige henvisninger til traktater og dokumenter, så hollænderne selv kunne forvisse sig om rigtigheden af påstanden.[29] Grams svar til Schulin af 12. januar 1741 og den samling af dokumenter, han i denne forbindelse afskrev, findes som Thorkelins Suppl. II nr. 1. De afskrevne dokumenter dækker perioden 1294 til 1661; de er kopieret efter Thomas Rymers store værk »Foedera, conventiones, literæ et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliæ et alios quosvis imperatores etc.«, der udkom fra 1704 til 1735, efter originaler i »Archivis Regiis« samt efter »gamle copier«; desuden er der længere uddrag af Arild Huitfelds Danmarckis Rigis Krønicke. Samlingen af argumenter slutter med en udskrift fra et af den tyske videnskabsmand Herman Conrings skrifter benævnt »Bericht wie es mit dem Rechte der Engelländer Fischereyen auff der Norwegischen und Isländischen See eigentlich bewandt«. Afskriften angives som foretaget ud fra den trykte udgave af Conrings værker udkommet i Braunschweig 1730,

[28] A. Ræstad: anf.arb., s. 150 f., s. 256 f.

[29] Arkivvæsenets arkiv. Gehejmearkivets embedspapirer. VIII. 3, 1731–79.

men som Grams bilag XX findes, hvad han angiver som værende Conrings originalmanuskript, idet han bygger på nogle håndskrevne tilføjelser i manuskriptet, bl.a. dateringen Helmestadij 24 Decemb Aō 1669. Hans Gram anfører i den oversigt over dokumenterne, han vedlægger sit svarbrev til Schulin, at samme originalmanuskript er »ex Capsis Manuscriptorum Bibliothecæ Regiæ, hvor jeg ikke end just erindrede, at det hafdes«.[30]

Herman Conrings beretning findes også afskrevet andetsteds i Suppl. II som nr. 6 indbundet sammen med nr. 5 b, der er en anonym og udateret kommentar til hans udredning kaldet »Kort Relation om Engelske Fiskfang under Island oc hvad derom udi wores danske historier findes«. Det har ikke været muligt at finde omtale af dette skrift, men det kunne tænkes at være udarbejdet i en konkret anledning, muligvis 1699 eller 1740–42. Det yngste omtalte dokument er fra 1661.

Foruden Hans Gram udarbejdede retshistorikeren Chr. Ludwig Scheidt i 1741 en »Deduction derer Gerechtsahmen der Crone Dännemarck und Norwegen über den Fischfang und die Schiffart in der Nord See Gesetze zu machen« med bilag fra lit. N til HHHH omfattende afskrifter af dokumenter fra årene 1294 til 1682. (Suppl. II nr. 3 og 4). Mens Gram lod aktstykkerne tale for sig selv, er Scheidts juridiske og historiske udredning ifølge Ræstads vurdering en temmelig ukritisk gennemgang af kilderne. Begge undersøgelser var beregnet til brug for den danske envoyé i Haag, Nicolais Griis i hans forhandlinger med den hollandske regering angående hollændernes ret til at fiske ved Island og Færøerne.[31]

Endelig findes i Suppl. II som nr. 15 endnu en længere beretning om islandske handelsforhold. Det drejer sig om Jørgen Klogs og Peder Keysons betænkning om et handelskompagni på Island af 29. oktober 1704 stilet til »samtlige Hans Kongelige Majestæts tilforordnede i Commercekollegiet«.[32]

Langt den største del af de her nævnte eksempler fra Suppl. II

[30] Herman Conring fik 23. januar 1669 af Frederik III bestalling som lønnet »råd«. (A. D. Jørgensen: Peter Schuhmacher Griffenfeld I, s. 477).

[31] Ræstad: anf. arb., s. 257. Jvf. Nicolais Griis' Relationes aus Holland. RA TKUA Nederlandene B 169, B 170.

[32] Om dette se Jón Adils: anf. arb., s. 171.

har vedrørt de fremmedes tilladelse til handel ved Island, Grønland, Spitzbergen. Disse akter må formodes at være udplukket fra deres rette sammenhæng i Tyske Kancelli i konkrete anledninger, henlagt som skabssager under rubrikken Island for derefter i slutningen af det 18. århundrede at blive afleveret til Gehejmearkivet.

Men der findes også en del af Suppl. II, knap 20 numre, som ikke kan ses at have nogen forbindelse med Tyske Kancelli. De må formodes at være breve indgået til eller koncepter og notater udfærdiget i Danske Kancelli. Heriblandt kan nævnes Poul Stigsens brev til Frederik II om handelen med svovl fra 1560 og en lang række registre og oversigter over de kongelige indtægter af Island.

Det kan vel tænkes, at der også i løbet af det 18. århundrede undertiden har fundet afleveringer sted fra Danske Kancelli til Gehejmearkivet af ældre akter, der ikke længere havde praktisk betydning. Erslev omtaler da også,[33] at der ved Langebeks tiltræden som gehejmearkivar henlå store mængder af uregistrerede breve stammende dels fra kancellierne, dels fra sjællandske adelsarkiver. Muligvis er disse først blevet registreret ved Thorkelins store oprydningsarbejde i arkivet. William Christensen mener i hvert fald, at det er sandsynligst, det er sket efter Langebeks egen tid.[34]

Alle breve i Suppl. III vedrører specielt Færøerne. Mest interessant er nr. 6, der indeholder originaler og koncepter til kongebreve om handelen på Færøerne i perioden 1533 til 1674. Den særlige gruppe »Grønland« sidst i Thorkelins registratur omfatter ikke, som det er fremgået af ovenstående, alle dokumenter i sam-

[33] Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, s. 4. En del af de sjællandske adelsarkiver, bl.a. breve tilhørende Esge og Anders Bille, der henstod i brevkister i Fru Kirke, blev efter Københavns brand i 1728 overført til Gehejmearkivet, men de blev ikke her holdt samlet. (Erslev: Repertoriet 1. rk. bd. IV s. 109 og Vejledende Arkivregistratur VIII. Privatarkiver før 1660 i Rigsarkivet ved Erik Kroman (1948), indledningen).

[34] Repertoriet 2. rk. bd. VIII, s. 509. Da hele registraturen er skrevet med samme hånd – antagelig registrator Peder Jacob Hygoms – er det sandsynligst, at den er forfattet inden 1805, da Thorkelin berettede, at Gehejmearkivregistraturen var færdig. Der kan derfor formodentlig ikke være tale om den aflevering fra Danske Kancelli til Gehejmearkivet, der fandt sted i 1811 som resultat af forhandlingerne i kommissionen af 21. august 1804 til undersøgelse af en ny fordeling af arkivernes indhold. (V. A. Secher: anf. arb., s. 80).

lingen, der vedrører Grønland. I Tyske Kancellis arkiv[35] findes en fortegnelse over dets dokumenter om Grønland og Spitzbergen inden afleveringen til Gehejmearkivet, og af dennes otte punkter fremgår det, at der er tale om de breve, der nu ligger i Suppl. II nr. 5 a, bl.a. »Octroy auf Grönland und Spitzbergen für Johan Been in Hamburg auf 10 Jahre de Anno 1643«. De breve, Thorkelin har anbragt under overskriften »Grønland«, må da formodentlig være kommet andetsteds fra.

Det har været hensigten med denne lille oversigt at finde tilbage til grundstammen i en af de gamle samlinger i Gehejmearkivet samt vise, hvorledes den gradvis er blevet forøget ved afleveringer fra kancellierne. At samlingen ikke udelukkende omfatter indkomne breve til Danske Kancelli, overvejende hyldingsbreve, som V. A. Secher anfører,[36] er med al tydelighed konstateret. Gruppen omfatter også sager, der efter proveniensprincippet rettelig hørte hjemme i Tyske Kancelli, i Kommercekollegiet og i diverse privatarkiver. Men det har tillige været hensigten at pege på, at særdeles interessant og helt originalt materiale kan findes bag Thorkelins meget kortfattede og overfladiske registrering af større grupper af arkivalier, materiale, der af samme årsag kun er udnyttet af få, skønt det drejer sig om en samling af helt central betydning for de tre bilandes historie og dansk handelspolitik frem til ca. 1750.[37] V. A. Secher skriver: »Thorkelin savnede fuldstændig kendskab til administrationens forretningsgang og dermed evnen til at få nøjere forståelse af sammenhængen mellem de akter, han modtog«,[38] og når man nøjere gennemgår indholdet af denne gruppes Suppl. II, må man give ham ret. Der er her tale om en helt tilfældig sammenblanding af arkivalier fra forskellige arkivfonds selv inden for

[35] Arkivvæsenets arkiv. Arkivregistraturer. Tyske Kancellis arkiv 2.11. Diverse registraturer m.v. I.

[36] Anf. arb., s. 173. V. A. Secher henviser her tilsyneladende til den før-Thorkelinske samling, idet han kalder den Island og Færøerne 1409–1649, men han må antagelig mene den Thorkelinske samling, da han angiver den som bestående af 25 pk., hvilket svarer til de nuværende 5 pk. og 16 æsker, hvoraf enkelte indeholder mere end én pakke.

[37] Dele af samlingen er benyttet af Sune Dalgård: Dansk-norsk hvalfangst 1615–1660. (1962), af A. Ræstad: anf. arb. og af Jón Adils: anf. arb. Breve indtil 1513 er omtalt i Repertoriets 1. og 2. rk. Enkeltvis registrerede breve er aftrykt in extenso i Diplomatarium Islandicum.

[38] Anf. arb., s. 81.

de enkelte pakker, og indholdet af disse er kun løseligt angivet. Thorkelin udførte et meget stort arbejde ved at gennemregistrere alle Gehejmearkivets gamle samlinger, men en del af det bærer tydeligt præg af at være hastværksarbejde.

For fuldstændighedens skyld skal her kort omtales, hvad der er sket i samlingen »Island, Færøerne og Grønland« siden Thorkelins tid. Allerede hans efterfølger som gehejmearkivar, Fin Magnussen, dannede et Suppl. IV, idet Gehejmearkivet i 1837 fra Danske Kancelli modtog et manuskript indeholdende kongelige forordninger og missiver samt Altingets anordninger og domme angående Island, der oprindelig havde hørt hjemme i det islandske stiftsamts arkiv.[39] Dette er atter igen fjernet fra samlingen, da det i 1904 blev afgivet til det islandske landsarkiv. Som eksempel på tilvækst til samlingen kan desuden nævnes grosserer Knudtzons papirer vedrørende Island og handelen på Island i begyndelsen af det 19. århundrede.[40]

Så sent som i William Christensens tid er nyt føjet til, idet han valgte at anbringe et brev fra 1561, der var kommet til Rigsarkivet som en aflevering fra Justitsministeriet, i denne samling som nr. 37 b. Han har også oprettet et Suppl. III nr. 5 c, hvor et brev fra Topografisk Samling på papir, Færøerne er overflyttet hertil.

I 1927 blev et større antal breve udtaget af samlingen i forbindelse med en større arkivaflevering til Island. Ved denne aflevering indtog Kristian Erslev og rigsarkivar L. Laursen den holdning, at arkivalier, der måtte siges at være af lige stor betydning for begge lande, skulle forblive i Rigsarkivet, mens de kunne tiltræde en aflevering af arkivalier, der overvejende eller alene vedrørte Island.[41] Som følge heraf besluttedes det fra samlingen »Island, Færøerne og Grønland« at udlevere domme vedrørende enkelte islændinge, nogle breve stilet til kongen om interne islandske forhold samt de ovenfor under Suppl. II nævnte fortegnelser og jordebøger over kongelige indtægter af Island.[42]

[39] Om dette se Meddelelser om Rigsarkivet med provinsarkiverne for årene 1901–05. (1906), s. 23.

[40] Peder Christian Knudtzon (1789–1864) ejede et af de største rederier af fiskefartøjer ved Island. (Dansk Biografisk Leksikon XIII s. 3 f.).

[41] Arkivvæsenets arkiv. Varia. pk. 377.

[42] For nøjere specifikation se RA reg. nr. 167.

Om indsamling af historiske beretninger i et administrativt system

AF WILHELM VON ROSEN

I forbindelse med de forandringer i ministeriernes ressortforhold, der ofte finder sted ved et regeringsskifte, og måske især, når disse forandringer indbefatter oprettelsen af nye ministerier, sker der meget, som er af interesse for administrationshistorikeren. Men der handles hurtigt i disse situationer, og bl.a. derfor aflejrer der sig utilfredsstillende lidt materiale i de offentlige arkiver til belysning af de overvejelser og interesser, som gør sig gældende.[1]

For at prøve at få dette forhold rettet op for så vidt angår det den 11. oktober 1971 dannede ministerium for forureningsbekæmpelse[1a] iværksatte Rigsarkivet i 1972 en indsamling af beretninger fra en række embedsmænd, som ved deres placering og impliceringsgrad måtte formodes at befinde sig på et højt informationsniveau, hvad angår baggrunden for og begivenhederne i forbindelse med det nye ministeriums oprettelse. Hensigten var at supplere de oplysninger, som vil kunne uddrages af de offentlige og eventuelle private[2] arkiver, og samtidig at skabe en indgang og introduktion til dette arkivmateriale.[3]

Undersøgelsen fandt sted inden for rammerne af et *hierarkisk administrativt system* – nemlig centraladministrationens sundheds- og forureningsbekæmpelsessektor – dvs. i et på undersøgelsestids-

[1] J. Numminen anser det for et »faktum, att det inte ... framställs tillräckligt eller ens tillnärmelsesvis uttömmande skriftligt material om de vigtigaste skedena i helt vanliga administrativa händelser och beslut, dvs. om de väsentliga avgörandena i samhällspolitiken.« J. Numminen: »Akterna och verkligheten«, Studier i historisk metode VII. Källkritikens plats i den moderna historieforskningen, Oslo 1972, side 40.

[1a] Jvf. Bekendtgørelse om ændringer i ministeriernes forretningsområder (ministeriet for forureningsbekæmpelse) nr. 460, 13. oktober 1971; Bilag vedr. ændringsforslag til 3. beh. af forslag til finanslov for 1972–73 ad § 27 Ministeriet for forureningsbekæmpelse, Ministeriets organisation; »Forureningsbekæmpelsen. Den fremtidige centrale organisation«, pjece udg. af min. f. forureningsbekæmpelse, febr. 1972; Bekendtgørelse om miljøstyrelsens opgaver og beføjelser, 27. marts 1972 samt Forslag til lov om miljøbeskyttelse fremsat 18. maj 1972.

punktet fungerende kompleks af besluttende instanser, hvori forbindelse mellem de enkelte led (organer og embedsmænd) *formelt* og retsligt set er karakteriseret ved subordination, idet den underordnedes beføjelser alene er afledt af den overordnedes. – Imidlertid er der lige så vel tale om et *uformelt system,* hvor beslutninger kan påvirkes af personlige relationer, som ikke er led i den formelle struktur, men som går på tværs af denne.[4] – Det var et af undersøgelsens hovedformål at fremskaffe oplysninger om, hvordan denne uformelle struktur havde fungeret i en konkret situation, hvor den formelle struktur undergik en indgribende forandring.

Det teoretiske synspunkt bag undersøgelsen var altså dette: Dansk statsadministration bygger formelt set på legalitetsprincippet, dvs. at en embedsmands handlinger skal være i overensstemmelse med en fastlagt kodeks af juridiske regler og bestemmelser, der afgrænser hans kompetence. Men reelt og uformelt tilpasser en embedsmand imidlertid i varierende grad sine handlinger efter de givne ydre såvel som personlige omstændigheder, og for så vidt som hans handlinger ikke kan bringes i overensstemmelse med de formelle normer, vil han undgå at nedfælde dem i skriftlig form. Sker dette alligevel, vil det være i form af underhåndsbreve, officiøse papirer, »private« breve o. lign., som ikke journaliseres og kun sjældent arkiveres. Antagelig ender kun en mindre del af sådanne papirer hos arkivvæsenet.[5] De officielle arkiver er derfor utilstrækkelige som referenceramme for embedsmænds faktiske handlen og i tilsvarende grad utilstrækkelige som kilder til administrativ historie. Det gjaldt således om at fremskaffe et optimalt antal oplysninger om forhold, som i en bestemt forvaltningsmæssig sammenhæng

[2] Mindst 1 privatarkiv indeholdende papirer vedr. administrationen af forureningsbekæmpelsen vil blive afleveret til Rigsarkivet. Jvf. note 9 ndf.

[3] Jvf. Nissen og Poulsen: »På dansk friheds grund«, Kbh. 1963 side 18 om beretningers anvendelse til orientering om forhold, som kendes fra trykte kilder in casu leksikalsk viden om personlige forhold m.m.

[4] Herbert A. Simon mener således, at ingen formel organisation kan arbejde effektivt uden en tilhørende uformel organisation. Jvf. Herbert A. Simon: »Administrative Behavior«, New York 1957 side 148 samt Poul Meyer: »Offentlig forvaltning«, Kbh. 1970 side 129 ff.

[5] Sker det, er det et tilfælde, om det bliver i form af personlige embedsarkiver eller private arkiver. Jvf. forf.s artikel: »Breve til embedsmænd«, Arkiv 4. bd. 1972.

kunne siges at falde udenfor de formelle rammer.[6] Samtidig måtte jeg som undersøger undgå at komme til at påvirke dette administrative systems funktion – der forelå m.a.o. en reel forpligtelse til at være diskret inden for systemets formelle og uformelle rammer.

Efter samtaler med 1 minister og 13 embedsmænd i perioden juni til november 1972 udarbejdedes et sæt beretninger. Da undersøgelsens sigte var administrationshistorisk, blev der ikke indsamlet beretninger fra politikere, ligesom den pågældende minister ikke blev medtaget i undersøgelsen i sin egenskab af politiker. I det følgende skal meddeles nogle af de erfaringer, jeg gjorde under indsamlingsarbejdet; det må dog erindres, at de undersøgte forhold er af temmelig ny dato, og at det var en explicit forudsætning, at beretningerne forblev utilgængelige indtil videre – følgelig har det indsamlede materiale ikke kunnet benyttes til at anskueliggøre enkeltheder i nærværende fremstilling.

Ved undersøgelser af denne art må det tilrådes, at man inden for det system, hvori undersøgelsen skal foregå, finder sig en hjemmelsmand, som man kan henvende sig til med »dumme spørgsmål«. Vedkommende behøver ikke at være således placeret i systemet, at han selv kan formidle særlig indsigt i de forhold, som undersøgelsen vil belyse. – Gennem forskellige mellemled kom jeg selv i forbindelse med to ikke særlig højt placerede embedsmænd og fik ved deres interesserede bistand en mængde nyttige oplysninger, som det ellers ville have været besværligt at fremskaffe. På den måde fik jeg opbygget den baggrundsviden, som var nødvendig for at kunne indkredse og vurdere de forhold af mere fortrolig og uformel karakter, som det var hovedopgaven at fremskaffe. De to pegede tillige på de embedsmænd, som jeg med fordel kunne henvende mig til, og på de punkter, de pågældende i særlig grad ville kunne belyse.

I forbindelse med samtalerne må man i øvrigt sørge for at få spurgt, om der er andre, hvis viden vil kunne være af betydning for undersøgelsen; men man må være lidt på vagt over for svarene, for der er en tendens til især at foreslå embedsmænd, som i deres vurdering af forholdene ligger på linie med den, man er ifærd med at interviewe. I den her omtalte undersøgelse blev et relativt stort

[6] Til belysning af mundtlige oplysninger fik jeg i adskillige tilfælde udleveret skriftligt materiale – som regel i kopi.

antal personer interviewet, men der står alligevel nogle embedsmænd tilbage, som ikke blev kontaktet, men som det måske havde været udbytterigt at henvende sig til.

Ved afgrænsningen af den personkreds, som skal interviewes, må det afgørende være, at alle synsvinkler søges repræsenteret. Det ville i et tilfælde som dette sige, at embedsmænd fra alle de ministerier, styrelser, udvalg, råd og kommissioner, som havde haft væsentlig berøring med oprettelsen af det nye ministerium, blev inddraget i undersøgelsen – selvfølgelig helst cheferne, men også andre embedsmænd, som havde været mere direkte involveret uden at være formelle beslutningstagere. Baggrunden for dette kriterium for repræsentativitet i udvalget af interviewede personer er, at opfattelsen af en given administrativ situation og dermed reaktionen på den, må antages at være forskellig fra den ene administrative enhed til den anden, eventuelt afhængig af den måde, hvorpå de enkelte embedsmænd identificerer sig med det administrative apparat og dets enkelte dele.[7] Hver enkelt beretning repræsenterer kun den interviewede embedsmands synspunkter, ikke hans institution eller det samlede personale. Samlingen af beretninger bør som helhed repræsentere de opfattelser, som er de udslaggivende personers i de involverede institutioner.

Den arbejdsindsats, som undersøgeren kan afse til opgaven, vil altid være begrænset, og derfor må man på forhånd prøve at vurdere udbyttet af en eventuel samtale med en embedsmand i en institution, som i forvejen er repræsenteret i samlingen af beretninger. Det er imidlertid meget vanskeligt. I almindelighed vil man antage, at en embedsmand er desto bedre informeret om begivenheder og deres baggrund, jo højere i systemet han er placeret. Men selv om en given embedsmand efter alt at dømme skulle være den, der ved bedst besked – ja måske er den, der har truffet en stor del af de beslutninger, undersøgelsen omhandler – så er det mindst lige så afgørende, om den pågældende har sans for det historiske aspekt af sin virksomhed og anerkender det berettigede i undersøgelsen. Det kan undertiden blive nødvendigt for undersøgeren at gøre en og anden interesseret i projektet, for man kommer naturligvis ikke langt, hvis vedkommende blot tænker på at få samtalen overstået; det må dog fremhæves, at jeg generelt har mødt en vel-

[7] Jvf. Simon op. cit. kap. X, »Loyalties and Organisational Identification«.

villig indstilling, hvilket utvivlsomt hænger sammen med de senere års politiske bestræbelser for at skabe offentlighed i forvaltningen og for i almindelighed at gøre administrationen borgervenlig. Det spiller sikkert også en rolle, at de fleste mennesker finder det morsomt at fortælle om noget, som optager dem, og administrative forhold er naturligvis af betydelig interesse for de fleste embedsmænd.

Alle de embedsmænd, jeg interviewede, fik forelagt en liste over de personer, jeg havde i sinde at inddrage i undersøgelsen, idet jeg dog ikke angav, hvem jeg allerede havde talt med. De fik derved mulighed for at skabe sig en fornemmelse af, hvilke oplysninger der ville indgå i samlingen af beretninger, og kunne da – ved at henvise til at andre vidste bedre besked om dette og hint – begrænse sig til deres førstehåndsviden. Når jeg undlod at fortælle, hvilke af de på listen anførte embedsmænd, jeg allerede havde talt med, var det for at undgå, at den, jeg var i færd med at interviewe, skulle kunne identificere dem, der måtte have givet inspiration til de stillede spørgsmål og de heri indeholdte problemstillinger og oplysninger. Det er nu ikke sikkert, at dette lykkedes i alle tilfælde.

Det ydre handlingsforløb og de omstændigheder, som er selvfølgelige for de implicerede, må være én velbekendt, før end højere embedsmænd ulejliges – dels for ikke at spilde deres tid, dels fordi samtalerne med disse bør koncentreres om de forhold, som er centrale. Hvad der skal betragtes som ydre omstændigheder, er naturligvis relativt, men for at være på den sikre side fandt jeg det formålstjenligt at begynde samtalerne nedefra i systemet. Dette har tillige medført, at beretningerne, hvis de læses i den kronologiske orden, hvori de er tilvejebragt, stort set vil bevæge sig fra det mere alment bekendte til det, som kun få ved besked om. Hertil bidrager også min redaktion, hvorved oplysninger om ydre omstændigheder blev udeladt af de senere udarbejdede beretninger i takt med min egen voksende fortrolighed med emnet. – I almindelighed må man antage, at de fortrolige oplysninger, man modtager lavt i systemet, også er kendt højere oppe (hvor de til gengæld ikke tillægges nogen særlig betydning), hvorimod det, som f.eks. en minister eller departementschef fortæller, ikke i samme grad vil være bekendt længere nede. Begynder man derfor samtalerne nedefra, vil muligheden for ufrivillige indiskretioner over

for dem, som interviewes senere, være mindre og af tilsvarende mindre betydning, hvis de ved et uheld skulle forekomme, end hvis man var begyndt øverst i systemet.

For at bevare den interviewedes nødvendige tillid til ens diskretion, må man som indsamler af sådanne beretninger aldrig konfrontere en interviewet person med en tidligere interviewets udsagn. Derimod kan man udmærket tage sit udgangspunkt i forhold, der – selv om de ikke er alment tilgængelige – heller ikke betegner nogen utilbørlig viden for en »indforstået«. I praksis er det dog ikke let at foretage denne sondring, og man kan f.eks. komme til at gengive et synspunkt, som man selv tror er alment i systemet, men som viser sig at repræsentere en bestemt person eller gruppe af personer – f.eks. et kontor eller en personalekategori. Selv om man vel kun i meget uheldige tilfælde vil have afsløret deciderede hemmeligheder, så vil man have tilkendegivet, hvad andre har oplyst i fortrolighed, og man vil derved have svækket tiltroen til sin diskretionsevne. Kommer man således ubevidst til ved et spørgsmål at afsløre, hvad andre har fortalt, kan man ganske vist fremkalde et skarpt og polemisk svar, som så belyser et eksisterende modsætningsforhold – hvilket kan siges at være en fordel, for så vidt som man måske ellers havde fået en mere udglattende fremstilling, men samtidig risikerer man forsigtighed og tilbageholdenhed på andre områder, der bliver berørt i samtalens løb.

Ønsker man ved et interview at få oplysninger frem om et bestemt punkt, som man har kendskab til fra tidligere samtaler med andre, må man formulere sit spørgsmål meget vagt og i generelle vendinger, man må så at sige cirkle omkring sagen og håbe på »bid«. Man må regne med, at der er nogle, som ikke bider på – enten fordi de ikke har nogen erindring om det pågældende punkt og derfor ikke forstår ens hentydninger, eller fordi de simpelt hen ikke *vil* fortælle. Man kan ikke »krydsforhøre« uden at have inside information – det ligger i sagens natur; *har* man inside information, kan man altså heller ikke krydsforhøre. Man må nøjes med at bede de pågældende om at fortælle om det-og-det bredt formulerede forhold, og stort set får man besked også om det, man egentlig var ude efter. Dog skal man ikke regne med, at beretningerne kommer til at supplere hinanden og passe sammen perfekt som tænder i tandhjul.

Som hovedregel må man nok sige, at det gælder om at stille så få spørgsmål som muligt, som så til gengæld må være bredt formuleret. For at udfylde eventuelle pauser og komme over døde punkter, hvor den, man taler med, ikke af sig selv fortsætter, men måske forventer spørgsmål eller ligefrem udspørgen, må man forberede spørgsmål. Disse forberedte spørgsmål bør udelukkende tjene til støtte for den pågældendes hukommelse. Man kan også bede om at få uddybet og detaljeret redegjort for noget, som allerede har været omtalt. Præcise spørgsmål kan af de ovennævnte grunde kun i ringe omfang anvendes. En præcis udspørgen kan i øvrigt medføre, at tyngdepunktet i en beretning kommer til at ligge dér, hvor man selv tror, det er – hvilket er metodologisk uheldigt. – De spørgsmål, som blev forberedt til samtalerne i forbindelse med indsamlingen af beretninger om ministeriet for forureningsbekæmpelses dannelse, er blevet lagt ved beretningerne, men de er langtfra alle opklaret deri.

Naturligvis har jeg overfor dem, jeg talte med, fremhævet, at oplysninger til Rigsarkivet betragtes som fortrolige, og at beretningerne vil være utilgængelige efter de for privatarkiver gældende regler, dvs. i 80 år. – De fleste gav i øvrigt udtryk for, at de fandt dette tidsrum for langt. Men man kan vel håbe, at den lange utilgængelighedsperiode er en omstændighed, som får interviewede til kun at tage de mest nødvendige hensyn til deres samtid, når de fortæller.

Mange interviewede fortsætter med at fortælle ofte særdeles interessante ting, efter at samtalen formelt er afsluttet og man har pakket sine notater ned – måske ansporet af at nu er det sidste chance. Man gør derfor klogt i at holde sig rede til hurtigt at tage sine skrivesager frem igen, hvis denne situation opstår.

Ud fra en intuitiv fornemmelse – bestyrket ved et enkelt tidligere forsøg, har jeg ikke anvendt båndoptager. Den vil uundgåeligt påvirke atmosfæren, så at den interviewede snarere end at give en fortrolig beretning under fire øjne, henvender sig direkte og uigenkaldeligt til eftertiden og historien – med alt hvad det medfører af uheldig tilpasning og efterrationalisering. Kun i et par tilfælde har jeg bagefter erkendt, at en båndoptager formentlig ikke havde spillet nogen rolle for samtalens forløb, og at den derfor kunne have været praktisk.

Telefoniske henvendelser har været tilstrækkelige til at få mø-

derne i stand. Kun én embedsmand ønskede ikke at medvirke ved undersøgelsen, og kun i to tilfælde fremsattes ønske om en officiel og skriftlig henvendelse fra Rigsarkivet. I to andre tilfælde blev jeg før samtalernes begyndelse bedt om at legitimere mig, hvad jeg den dag uheldigvis ikke var i stand til, men det blev så tilkendegivet, at det ikke gjorde noget.

Samtalerne varede fra tre kvarter til tre timer – de fleste dog omkring en time. En enkelt beretning er blevet til efter tre, hver især lange samtaler. Kun i få tilfælde har de pågældende embedsmænd forberedt sig til samtalen, men én dog så meget, at skriftligt materiale var taget frem og en sekretær parat til at finde mere og til at støtte hukommelsen. I dette og en del andre tilfælde har jeg kunnet få udleveret »skrivebordsskuffemateriale«, som til dels ikke var blevet journaliseret. Det er lagt som bilag til beretningerne.

Det, at beretningerne er blevet til som *mit* referat af andres mundtlige fremstilling, gør det naturligvis muligt, at beretningerne er kommet til at afspejle mine forventninger til de interviewede, så at jeg har hørt og nedskrevet det, jeg ønskede og forventede at høre snarere end det, den interviewede sagde.[8] Væsentlige misforståelser og eventuelle fordrejninger må dog anses for rettede af de interviewede selv, idet den på grundlag af notater fra samtalen renskrevne beretning så hurtigt som muligt er blevet sendt dem til godkendelse – ofte med supplerende spørgsmål føjet til. Ved oversendelsen må konvolutten mærkes »privat« eller lignende, så at brevet ikke åbnes – og læses – af dem, som åbner den daglige post i de pågældende institutioner. Den returnerede og rettede beretning er lagt sammen med spørgsmålene, notaterne fra samtalen og eventuelle bilag. Hele materialet er endelig placeret i Rigsarkivets Håndskriftsamling.[9]

[8] Jvf. eksempler på dette hos Henning Poulsen: Et vidne – og 10 journalister, Hilsen til Hæstrup, Odense 1969 side 175 ff.

[9] Håndskriftsamlingen. Utilgængeligt indtil 2052, idet dog forskere kan få adgang til materialet med tilladelse fra rigsarkivaren og alle i live værende interviewede personer.

Forsøg med accelereret ældning af papir og restaureringsfolier

AF EGIL SKALL

Den, der beskæftiger sig med restaurering af arkivalier, kan ofte ønske sig en restaureringsmetode, der er mindre omstændelig end den konventionelle våde med klister under en eller anden form, der medfører tørring og presning. Dersom man står overfor at skulle behandle nyere papirer, der er beskrevet med vandopløselige blækker, forbyder konventionelle metoder i øvrigt sig selv. En del fabrikker mener at have imødekommet restauratorerne ved at fremstille selvklæbende folier, der kan anbringes let og uden anvendelse af kostbare varmepresser.

De fleste restauratorer har imidlertid været særdeles tilbageholdende med at benytte disse selvklæbende folier, fordi man endnu intet ved om, hvor stabile de er.[1] Én gang anbragt på arkivalier kan de måske ikke fjernes igen og forvolder muligvis uoprettelig skade. Et fingerpeg om, hvordan de vil opføre sig, kan man få ved såkaldte accelererede ældningsforsøg. Det er ganske almindeligt at foretage sådanne, når man vil vide noget om nye overfladebehandlinger (f.eks. maling og lak på træ og metal).

Afprøvede folier

Accelererede ældningsforsøg med papir og nogle selvklæbende folier blev udført i sommeren 1972 af ingeniør Arne Vinther ved Atomenergikommissionens Forsøgsanlæg Risø. Udvalget var ikke stort, for sandt at sige havde jeg kun stiftet nærmere bekendtskab med firmaet Hans Neschens produkter, nemlig *Symbolux, Filmoplast P* og *Filmomatt,* der fremstilles i Bückeburg i Tyskland, og firmaet Henkels *Prela Haut,* der også er et tysk produkt.

Fælles for de prøvede folier er, at klæbemassen består af poly-

[1] Litteratur: Friedrich Butz, Restaurierung unter Verwendung von Kunststoff-Folie?, i Allgemeiner Anzeiger für Buchbindereien, 1965, s. 724–33. L. Dimter, Klebstoffe für Plaste, Leipzig 1966. Preben Nyborg, Plastic ABC, Kbh. 1964. E. og L. Plath, Taschenbuch der Kitte und Klebstoffe, Stuttgart 1963. B. Schifter-Holm, Introduktion til plastmaterialer, Kbh. 1967.

acrylat eller blandinger af polyacrylater, termoplaster,[2] der i større eller mindre grad er sejflydende ved almindelig stuetemperatur.[3] Fabrikanterne forsikrer, at klæbemassen ikke indeholder blødgørere, der med tiden kunne enten fordampe eller vandre over i folien eller i det restaurerede papir. Fabrikanterne mener formodentlig heller ikke, at klæbemassen med tiden vil dekomponeres, som vi kender det fra almindelig husholdningstape.[4] Polyacrylater er særdeles stabile og vejrbestandige, således er Plexiglas, som også er en acrylplast, så upåvirkeligt af vejr og lys, at det f.eks. anvendes til ovenlyskupler. Polyacrylatklæber er formentlig det eneste permanent klæbrige bindemiddel, der kan accepteres af arkivverdenen. Der fremstilles nemlig mange andre mere eller mindre permanent klæbrige bindemidler.

Symbolux består af celluloseacetatfolie med polyacrylatklæber (om acetatfolien indeholder blødgører, er ikke oplyst). Neschen leverer på bestilling folien med påtrykt tekst, rastere, tegn eller symboler; derfra har den sit navn.

Filmoplast P består af tyndt transparent japanpapir med polyacrylatklæber. Det er altså egentlig ikke her berettiget at tale om en folie. Filmoplast P skal oprindelig være beregnet til isolerende mellemlag til tændspoler, men tilbydes som restaureringsmateriale.

Filmomatt består af en folie af polyvinylclorid (PVC) med et sandsynligvis stort indhold af blødgører, og i lighed med de andre restaureringsfolier en belægning af polyacrylatklæber. I PVC-folier kan op imod halvdelen af indholdet være blødgører, idet PVC i sig selv er en hård plast. Filmomatt er tænkt anvendt til kaschering[5] af kort, bogbind osv.

[2] Termoplaster består af lange molekylkæder, der er filtagtigt forbundne; ved opvarmning kan de blive flydende og atter stivne ved afkøling i modsætning til hærdede plast med netagtigt forbundne molekylkæder, der ikke kan flyde ved opvarmning.

[3] Dimter (se litteraturlisten) oplyser om klæbeevnen for polyacrylater, at sådanne fremstillet ud fra metylester er hårde, næppe klæbende; ætylester er bløde, noget klæbende; butylester er bløde, klæbrige; 2-ætyl-hexylester er stærkt klæbrige. Plath oplyser, at polyacrylsyremetylesters blødgøringstemperatur ligger ved 8° C.

[4] Det skal være indholdet af kolofonium, der er skyld i, at klæberen på almindelig tape så hurtigt nedbrydes.

[5] Kaschering dvs. laminering, altså pålægning af et beskyttende lag.

Henkels *Prela Haut* er født som restaureringsfolie. Den er opfundet andetsteds og forhandlet under navnet Alito Haut, men overtaget af Henkel og omdøbt. Den består af polyacrylatfolie, belagt med polyacrylatklæber. Prela Haut er den restaureringsfolie, der er nemmest at anbringe, fordi den til forskel fra alle andre folier har et stift bærepapir på den ikke klæbrige side. Ved fabrikationen er først folien og derefter klæberen støbt ud på impræg-neret papir. Man anbringer bærepapiret med Prela Haut'en på det stykke arkivale, der skal behandles, og river siden bærepapiret af. Det er en fordel således at kunne udnytte bærepapirets stivhed ved anbringelsen. Folien er i øvrigt så tynd og levende, at den umuligt kunne håndteres uden bærepapir. Alle andre folier har beskyttelsespapiret siddende på den klæbrige side, og det skal først fjernes, inden man kan anbringe folien. For disse foliers vedkommende kan anbringelsen derved i høj grad blive et spørgsmål om håndelag, medmindre man er i besiddelse af en af Neschens kaschermaskiner, hvor man med en hastighed af 2,40 m/min er i stand til fuldstændig at indkapsle arkivalier i indtil 1 meters bredde. Det interessanteste i den forbindelse er formentlig, at det med en sådan maskine vil være muligt på en 8-timers arbejdsdag at forbruge materialer for ca. 50.000 kroner. Alle folierne fås også som smalle strimler til reparation af rifter. Anbringelsen af sådanne 1–4 cm brede strimler frembyder selvfølgelig ingen som helst vanskeligheder selv for uøvede, og materialeforbruget kommer inden for acceptable grænser.

Ved forsøget forsynedes papirstrimler af forskellig kvalitet, nemlig avispapir, almindeligt konceptpapir og godt 200-årigt kludepapir med strimler af folierne, hvorefter disse prøver blev udsat for forskellige behandlinger, der bevirkede en accellereret ældning, nemlig ilt, varme og lys samt elektronbestråling. Hvert forsøg inkluderede papirstrimler med folier og papirstrimler uden folier.

Ilt og varme

I ét forsøg udsattes strimlerne for en meget fugtig iltatmosfære i mørke ved 75° varme. Syv døgn i denne atmosfære havde tilsyneladende ingen virkning, hvorfor temperaturen sattes op til 95°. Efter 1 døgns forløb afbrødes forsøget, fordi papiret nu så gammelt ud. En prøve af ca. 30 år gammelt avispapir, hvoraf halvdelen var lamineret på begge sider med *Filmoplast P*, var let at

smuldre mellem fingrene, der hvor der ingen Filmoplast var, men fast og stærk, hvor avispapiret var dækket. En anden prøve af lige så gammelt avispapir, der overalt var lamineret med *Prela Haut,* var stadig ligefrem lækker at føle på. Den var så smidig, at man kunne krølle den sammen og atter rette den ud, uden at den tilsyneladende tog skade. Dette forsøg var vanskeligt at bedømme på grund af at det var svært at bringe forfaldet vidt nok uden at skulle hæve temperaturen for meget. En fortsættelse af forsøget ved 95° i endnu 4 døgn gav dog nogle resultater. *Prela Haut* var den folie, der var mindst misfarvet, men den havde den ulempe, at der trådte klæber ud ved kanterne af folien. *Filmomatt* krøb i betydelig grad (tab af blødgører?) og farvedes mørk. Det er velkendt, at PVC med tiden mørkfarves; der sker samtidig fraspaltning af saltsyre. Anvendelse af PVC-folier til restaurering må altså absolut frarådes.

Ultraviolet lys

Et par andre forsøg, hvorved lysets ældende virkning udnyttedes, var mere givtige. Ved det ene forsøg belystes prøvestrimler med ultraviolet lys flere hundrede gange stærkere end sollys i 100 timer i fugtig luft ved en temperatur på 50–55°. Tilsætningen af vanddamp var nødvendig af køletekniske årsager. Også efter dette forsøg så prøverne gamle ud (brunfarvede) og papirets styrke var utvivlsomt forringet. *Symbolux* havde ændret karakter, idet overfladen var blank og folien var revnet med få millimeters mellemrum. *Prela Haut* gik det særdeles ilde ved forsøget. Den blev klæbrig på overfladen. Det er mit indtryk at det skyldtes, at klæberen var vandret ind i og igennem folien, en vandring, der lettes ved at folie og klæber er i familie med hinanden. *Filmoplast P,* altså japanpapir med polyacrylatklæber, bestod prøven bedst. Det var blevet vanskeligere at fjerne Filmoplast'en fra det restaurerede papir (det går sædvanligvis let med benzin, men i dette tilfælde lykkedes det med acetone); klæberen var altså blevet mere stiv. Det kan man næppe betragte som en ulempe. Fra restauratorhold frygter man mest ved selvklæbende folier, at klæberen med tiden flyder ud og forårsager transparens af det restaurerede ved at trænge ind i dette, idet restauratorerne naturligvis drager paralleller fra almindelig husholdningstape, hvis klæber i løbet af få år først bliver flydende og derefter tørrer ind, så folien sidder løs over en fernisagtig masse.

I forsøget var også indgået en strimmel polyætylen. Lyset havde gjort den mat, ja til dels mælket, forårsaget af utallige revner. Styrkemæssigt var der sket en forringelse. En prøve af fugtskadede arkivalier fra 1700-tallet, der havde genvundet en del af sin oprindelige styrke ved laminering med metylcellulose og lens tissue,[6] var ved UV-bestrålingen igen blevet skørt (som alt papir i øvrigt var blevet det). Navnlig syntes den meget tynde lens tissue at være nedbrudt. *Filmomatt* (PVC-folie) havde holdt sig rigtig pænt, men folien var krøbet. Under folien, der som sædvanlig let kunne fjernes med benzin, var papiret stadig hvidt. Folien er altså sandsynligvis forsynet med et indhold af UV-absorber, der er i stand til at omdanne det aktive lys til termisk energi. UV-absorbere opbruges under deres funktion, så beskyttelsen varer ikke evigt.

Ved et forsøg af lignende art med en kraftigere lyskilde (ca. 1000 gange sollys), hvor bestrålingen kun varede 17½ time, men hvor man tillod temperaturen at stige til ca. 110°, blev resultatet omtrent det samme. *Symbolux* revnede, *Prela Haut*'en blev klæbrig og lignede smeltet lak, den var også sine steder trængt ind i papiret og havde gjort det transparent og den kunne ikke som i frisk tilstand fuldstændig fjernes med sprit. *Filmomatt* var krøbet, men *Filmoplast P* var ikke meget ændret. Den havde oven i købet formået at bevare de blå linier på et stykke konceptpapir.

Forsøgene viste med al ønskelig tydelighed, hvor skadeligt lys er for papir. De bestræbelser, der er i gang for at anbringe arkivalier i mørke, kan ikke noksom påskønnes.

Lysbestrålingsforsøgene viser endvidere, at man skal tænke sig godt om, inden man skrider til maskinlaminering af arkivalier i stor stil i en varmepresse ved hjælp af polyætylen- eller celluloseacetatfolier. Ved varmelaminering smeltes folien ind i arkivale og eventuelt forstærkningspapir (lens tissue) og en fjernelse vil i praksis være uoverkommelig. Det vil nok være nødvendigt forinden at indhente oplysninger om, hvor meget lys folierne kan tåle, og at sikre sig at den eventuelt anvendte celluloseacetatfolie ikke indeholder blødgørere, der kan forsvinde. Polyætylenfoliens force er dens billighed og gode kemiske egenskaber, dens svaghed at den nedbrydes af ultraviolet lys.

[6] Greens lens tissue no. 105.

Bestråling

Forsøgsrækken ville ikke være Risø værdig, hvis ikke et forsøg var blevet gjort med elektronbestråling. Fra andre forsøg ved man, at efter en strålingsmængde på nogle hundrede megarad kan en bøgeklods knuses som en tvebak. Det bør måske bemærkes, at 1 megarad er en stor dosis, der er øjeblikkeligt dræbende for mennesker. Prøverne fik først 30 megarad, der svarer til den almindelige baggrundsstråling fra verdensrummet i ca. 1 million år. Nogen synderlig virkning havde denne bestråling dog ikke, bortset fra at *Filmomatt* farvedes rødligt. Prøverne udsattes derpå atter for bestråling, indtil der begyndte at vise sig revner. Prøverne havde da fået i alt 95 megarad, altså hvad der svarer til ca. 3 millioner års naturlig stråling. Temperaturen havde ikke under bestrålingen overskredet 100°. Alt papiret var meget skørt, selv det gode kludepapir knækkede, når man prøvede at bøje det. *Symbolux* var blevet skørere end papiret, det knækkede ved mindste bøjningsforsøg. *Prela Haut*-prøverne havde klæbet sig fast til andre prøver, næppe på grund af varmen, for ved iltforsøget så vi, at 12 døgn ved 75–95° ikke gør folien noget. Prøverne med Prela Haut så ellers pæne ud. Træk- og bøjestyrken måtte bedømmes at være mange gange bedre end for papirets vedkommende. *Filmomatt* var blevet brunlig, men man kunne sagtens læse gennem den og den syntes ikke at være blevet væsentlig svækket. *Filmoplast P* havde bestået prøven pænt. Den så uændret ud, men styrken var forringet, dog mærkeligt nok ikke i så høj grad som papirprøverne i øvrigt. Fælles for alle folierne var, at klæberen næsten ikke mere var klæbrig, hvilket ikke var overraskende. Det er velkendt, at dels vil bestråling få monomerer til at polymerisere,[7] dels kan bestråling af termoplast bevirke en tværbinding af de fritliggende kædemolekyler, således at der dannes en netstruktur.

En prøve af mikrofilm knækkede ved berøring, den opførte sig altså som den anden celluloseacetat Symbolux, hvorimod der tilsyneladende ikke var sket andet med en prøve af polyætylen, end at den var smeltet og atter stivnet.

[7] Monomerer er plast i flydende form – småmolekylerne svømmer frit mellem hverandre; polymerer er fast plast, fordi molekylerne har dannet lange kæder af stormolekyler.

I dette forsøg var også indgået prøver af oprindelig meget skøre (fugtskadede) arkivalier fra 1700-tallet, der i Københavns Stadsarkiv var lamineret på klassisk vis med metylcellulose og lens tissue. Disse havde holdt sig mindst lige så godt som prøverne af frisk kludepapir fra omtrent samme tid.

Konklusion

Efter disse prøver består der for mig ikke tvivl om, at det for så vidt angår spørgsmålet om holdbarhed vil være forsvarligt at anvende *Filmoplast P* til restaurering. pH-værdien for både klæber og papir ligger mellem 6 og 7, materialet er altså kemisk neutralt. Prøverne viser, at det ikke er utænkeligt, at klæberen med tiden vil ophøre med at være klæbrig uden derfor at ophøre med at fungere som bindemiddel. Der synes altså ikke at være fare for at papiret slår fra, og også den stivnede klæber kan fjernes med organiske opløsningsmidler.

Prela Haut ville jeg på grundlag af forsøgene være betænkelig ved at anvende til egentlig restaurering. Klæberen synes at være mere flydende end Neschens klæber og må befrygtes både at trænge gennem den beslægtede folie og ud under den såvel som ind i det restaurerede papir. Hvorvidt årsagen til at molekylerne i Prela Hauts klæber således er i livligere bevægelse skal søges i et større indhold af monomerer eller af kortere kædemolekyler, eller om den skal søges andetsteds, f.eks. i et stort indhold af acrylater med lav blødgøringstemperatur, kan formentlig kun fabrikanterne svare på. Man får et fingerpeg om at klæberen virkelig er mere flydende ved at betragte papir, der efter at være beskrevet med Lumocolor (en fiberstift med vandfast farve), dækkes med Prela Haut. Skriften flyder kraftigt ud i klæberen i løbet af få måneder. Det sker ikke for de andre foliers vedkommende.

Man gør muligvis Prela Haut, der netop er udviklet som restaureringsfolie, uret, fordi forsøgsbetingelserne måske ikke var relevante. Måske vil netop denne kemisk set stabile folie kunne overleve.[8] Andre ældningsforsøg vil muligvis give et andet resultat.

[8] Det skulle være en let sag for Henkel at fremstille Prela Haut med en mere »tør« klæber og da om muligt også med en stivere folie end den nuværende, der viser tilbøjelighed til om ikke ligefrem at koldsvejse, så dog til at klæbe folieoverflade mod folieoverflade f.eks. i en bog med lamin erede sider.

Hverken papir eller folier vil jo, med den viden vi har i dag, blive udsat for lysets nedbrydende virkning, og da der ikke består nogen strålingsfare, vil det altså først og fremmest være eventuelle skadelige stoffer fra papirfabrikationen og fra atmosfæren samt mekanisk slid, der materielt forringer arkivalierne.

Symbolux og lignende acetatfolier vil man træffe på i arkiverne, hvad enten man vil eller ej, for tegnere ynder at bruge disse i og for sig praktiske folier til reparation af deres tegninger. Det tilgiver man dem gerne, når blot de ikke som førhen bruger almindelig tape.

Oppbyggingen av et norsk sjøfartshistorisk kildearkiv

Et prosjekt ved Bergens Sjøfartsmuseum

AF KIRSTEN UTAAKER

Norsk sjøfart er den av landets næringer som er mest utadvendt og internasjonal i sin karakter. Skal vi gjøre studier til norsk sjøfartshistorie, må derfor kildetilfanget hentes fra vidt forskjellige geografiske områder, både fra inn- og utland. Dette forhold har i løpet av de siste hundre år gjentatte ganger blitt påpekt av norske historikere.[1]

Sjøfartshistorisk kildemateriale, lokalisering og typeinndeling

Oscar Albert Johnsen tok i 1928 opp spørsmålet om kilder til norsk handels- og sjøfartshistorie i utenlandske arkiver.[2] Han viser til at i engelske, franske, belgiske, hollandske og tyske offentlige arkiver og i arkiver i Middelhavslandene og Østersjølandene, finnes »... utallige dokumenter til opplysning om vår handels og sjøfarts utvikling gjennem tidene ...«[3]

I Rigsarkivet i København finnes selvsagt en mengde opplysninger om norsk sjøfartshistorie fra dansketiden, mens en stor del av de offentlige dokumentene som gjelder norsk sjøfart under unionstiden ligger i riksarkivet i Stokholm.

I vårt eget land er sjøfartshistoriske kilder spredt lokalt på byarkiver og statsarkiver og sentralt på riksarkivet i Oslo. Det meste som finnes i disse samlingene, er offentlige dokumenter som lensregnskaper, tollbøker, skipsskjøter, skipslister, etc. Men i løpet av de siste hundre år har det også pågått en mer tilfeldig avlevering av private kilder fra firmaer, rederier og privatpersoner.

[1] For eksempel A. Bugge: Norge og de Britiske Øer i middelalderen, del I »Aktstykker vedrørende Norges ældre historie i britiske arkiver«, HT 5R, b.2 s. 299–305.
O. A. Johnsen: Kilder i utenlandske samlinger til norsk handels- og sjøfartshistorie i nyere tid (16.–18. århundrede). HT b.28, 1928 s. 491–505.
A. Thowsen: Norsk sjøfartshistorie – periferi eller sentrum i norsk historieforskning. Sjøfartshistorisk årbok 1972, Bergens Sjøfartsmuseum s. 14–17.

[2] O. A. Johnsen: op. cit.

[3] Ibid. s. 492 flg.

For denne arkivgruppe har det ikke vært noen bestemte regler for avleveringer, slik det har for de offentlige arkivalier. De private firma- og rederiarkivene er derfor blitt avlevert mer tilfeldig til for eksempel lokale biblioteker og samlinger, universitetsbiblioteker[4] og sjøfartsmuseene i Bergen, Oslo og Stavanger.[5]

De private kilders vitneverdi i forhold til offentlige kilder
Disse private kildene er viktige for den økonomiske historieforskning. Uten dem er det vanskelig å få et fullstendig og riktig bilde av den økonomiskhistoriske utvikling. De offentlige kildene gir et bilde av utviklingen slik de offisielle myndigheter mente den var. Dette offisielle bildet kan ofte korrigeres og suppleres ved bruk av private kilder. For å understreke og belyse nærmere betydningen av de private kildene, vil jeg nevne to eksempler på forholdet mellom private og offentlige kilders vitneverdi i den økonomiske historieforskning:

1. Steinar Kjærheim har i en undersøkelse av trelasteksporten på 1700-tallet jamført private handelsregnskaper med tollbøkene i tidsrommet 1772–1785 innenfor et bestemt norsk tolldistrikt. Kjærheims konklusjon er at tollbøkene avslører bare en mindre del av de økonomiske realiteter i dette tidsrommet, og at en ikke vil finne eksakte tallopgaver der. Derimot kommer han fram til at de private forretningsarkivene gir et realistisk og nøyaktig bilde av virkeligheten.[6]
2. Det andre eksemplet vedrører kapitaldannelsen i Bergen i første halvdel av 1800-tallet. I min hovedfagsoppgave i historie bygde jeg på firmaarkivet etter Johan Ludvig Mowinckel & Søn. Studiet omfattet tidsrommet 1805–1830, det vil si firmaets grunnlegging og utvikling de første tjuefem år. I de offentlige kildene framgår det at Johan Ludvig Mowinckel var en middels stor nordlandshandler i en av stuene på Bryggen. Men i virkelig-

[4] Universitetsbiblioteket i Bergen (U.B.B.) for eksempel firmaarkivene fra Hildebrant Harmens, Hildebrant Meyer, Wollert Dankert Krohn og Johan Ludvig Mowinckel & Søn.

[5] Bergens Sjøfartsmuseum: Bl.a. rederiarkivene fra Bergh & Helland, Jacob R. Olsen, Rasmus F. Olsen, Albert Harloff, Harald Grieg Martens og deler av Westfal-Larsen & Co.

[6] Steinar Kjærheim: Norwegian Timber Exports in the 18th Century. The Scandinavian Economic History Review, Vol. V, Nos. I, 1957, s. 188–201.

heten var nordlandshandelen bare et dekke for hans langt mer inntektsgivende virksomheter som vekselspekulasjoner og bankiervirksomhet. Han ytte rentebærende lån til andre bergenske kjøpmenn, og han hadde forholdsvis stor kapital stående i utenlandske finanshus i Altona og Amsterdam. Intet om denne kapitaldannelsen kommer fram i de offentlige kildene, som for eksempel skattelistene.[7]

Private sjøfartshistoriske kilder, som forretnings- og firmaarkiver er således av den aller største betydning for den framtidige historieforskning.

Behovet for et norsk sjøfartshistorisk kildearkiv

Denne sterke spredning av arkiver, både innenlands og utenlands, med opplysninger til norsk sjøfartshistorie, gjør kildematerialet vanskelig tilgjengelig for norske historieforskere. I anmeldelser av norske sjøfartshistoriske verker er det blitt understreket hvor viktig det er også å benytte kildestoff fra utenlandske arkiver.[8] Gjør en ikke det, kan bildet av norsk sjøfartshistorie bli ufullstendig og perspektivet ofte for snevert.[9] Men skulle forskerne i dag bruke alt det tilgjengelige kildestoff som finnes innen de forskjellige sjøfartshistoriske perioder, ville det koste for mye både i tid og penger. Dessuten har trolig ingen en fullstendig oversikt over hva som finnes av sjøfartshistorisk kildemateriale i de utenlandske arkiver, fordi dette stoffet aldri er blitt systematisk registrert. Alle disse faktorer bidrar til at store deler av kildematerialet til norsk sjøfartshistorie er vanskelig å utnytte.

Behovet for et sentralt norsk sjøfartshistorisk kildearkiv er derfor tilstede. Fordelene ved en systematisk registrering av norsk sjøfartshistorisk kildemateriale og innsamling av dette i form av for eksempel mikrofilm til et sentralt norsk sjøfartshistorisk kildearkiv er også åpenbare. For det første vil et mikrofilmarkiv i mange tilfeller gi forskere lettere adgang til sjøfartshistorisk kildestoff enn der originaldokumentene nå er oppbevart. For det andre vil en

[7] Kirsten Utaaker: Firmaet Johan Ludvig Mowinckel & Søn. Grunnlegging og utvikling 1805–1850. Sjøfartshistorisk årbok 1972, Bergens Sjøfartsmuseum s. 103–260.

[8] J. Schreiner: Anmeldelse av Den norske sjøfarts historie. HT b. 36, 1953, s. 268–269.

[9] A. Thowsen: op. cit. s. 15.

ved mikrofilm sikre kopier av verdifullt kildemateriale som står i fare for å bli ødelagt. For det tredje vil slitasjen på originaldokumenter som alt er sikret, bli mindre ved at en kan arbeide med mikrofilm av vedkommende dokumenter. De kombinerte lese- og kopieringsapparater gir dessuten høve til en mer effektiv gjennomgåing av store dokumentmasser.

O. A. Johnsen tenkte seg i 1928 at »... en systematisk utforsking av et så omfattende kildemateriale (som det i de utenlandske arkiver) ... kunne bli et av hovedformålene for det historiske forskningsinstitutt, som de norske historikere håper på å få oprettet. Uten all tvil vil denne plan før eller senere bli til virkelighet ...«[10] I dette lå en utfordring til norske historikere. Men utfordringen ble ikke mottatt. En systematisk gjennomgåing i de forskjellige utenlandske arkiver av dette viktige historiske kildematerialet er aldri blitt gjort. Heller ikke har en systematisk gjennomgåing vært gjort for tilsvarende materiale i vårt eget land. En registrering av norsk handels- og sjøfartshistorisk kildemateriale i innen- og utenlandske arkiver har heller ikke vært seriøst drøftet i fagtidsskrifter, som for eksempel Norsk Historisk Tidsskrift. I årenes løp har uerstattelige dokumenter smuldret bort »... i administrasjonskontorene – hvor de har ligget henslengt i kjellere og på lofter gjennem mange menneskealdre ...«[11] Hvem har så muligheter for å realisere et slikt program? De praktisk/tekniske forhold til løsning av en slik oppgave ligger i dag langt bedre til rette enn de gjorde for femti år siden. Problemet er hvordan en skal skaffe økonomiske midler og et personale til å gjennomføre et slikt prosjekt.

Oppbyggningen av et norsk sjøfartshistorisk kildearkiv ved Bergens Sjøfartsmuseum

Norsk Sjøfartshistorisk Forskningsfond ble opprettet ved donasjon i 1970 og lagt inn under Bergens Sjøfartsmuseum under daglig ledelse av museets direktør, Lauritz Pettersen.

Fondets formål er å fremme arbeidet med norsk sjøfartshistorie generelt og å tilrettelegge en kontinuerlig videreføring av framstil-

[10] O. A. Johnsen: op. cit. s. 504.
[11] Ibid.

lingen av norsk sjøfartshistorie i moderne tid.[12] Til å løse disse oppgaver har fondet foreløpig knyttet til seg en førsteamanuensis og en vitenskapelig assistent. En av de viktigste oppgavene for dem blir nettopp å registrere og å samle inn sjøfartshistorisk kildemateriale i offentlige arkiver og i offentlige og private institusjoner både innen- og utenlands, og hos private firmaer og personer som har med norsk skipsfart å gjøre. Et av Norsk Sjøfartshistorisk Forskningsfonds[13] hovedsiktemål blir således å bygge opp *et norsk sjøfartshistorisk kildearkiv.*

Et godt grunnlag for N.S.F.s virksomhet var den samling skrevne og trykte dokumenter som allerede fantes ved Bergens Sjøfartsmuseum. Den tidligere innsamling av sjøfartshistoriske dokumenter hadde ikke vært systematisk. Nesten alt i denne samlingen var tilfeldige gaver fra privatpersoner og private institusjoner. Avleveringer av manuskripter og dokumenter av forskjellig slag som har tilknytning til sjøfart, hadde pågått siden museet ble grunnlagt. Samlingen var først og fremst en kilde for sjøfartshistorisk forskning, men forskere innen andre områder av økonomisk historie ville også kunne finne data her. Disse arkivaliene er nå gått inn i det nye sjøfartshistoriske kildearkiv ved N.S.F.

Dette kildearkivet er ennå i sin begynnelse og er derfor forholdsvis lite. Det kan være en fordel når en står i ferd med å bygge opp et kildearkiv etter moderne prinsipper. En er ikke bundet av gamle tradisjoner og systemer. Arkivmassene er foreløpig såpass overkommelige at en kan, om en underveis skulle finne det formålstjenlig, legge om til et annet arkiveringssystem.

Kildearkivet ved N.S.F. består av større og mindre arkivenheter og løse dokumenter. Arkivenhetene er for det meste avleveringer fra firmaer som rederier og assuranseselskaper, etablert i siste halvdel av 1800-tallet og i begynnelsen av 1900-tallet.[14]

Ingen av firmaarkivene som er avlevert til Bergens Sjøfartsmuseum, er fullstendige. Fra rederier som er gått inn, kan en trolig

[12] Norsk Sjøfartshistorisk Forskningsfonds statutter § 1. Sjøfartshistorisk årbok 1972.

[13] Norsk Sjøfartshistorisk Forskningsfond i det følgende forkortet til N.S.F.

[14] F.eks. Bergens Assuranceforening oprettet 1850, rederiet Bergh & Helland grunnlagt 1884 og rederiet H. Westfal-Larsen & Co. A/S grunnlagt 1905, begge i Bergen.

ikke vente å få noe mer. Men fra eksisterende rederier som har avlevert en del av sine arkivalier, er forhåpentlig mer i vente. Westfal-Larsen & Co. A/S har for eksempel avlevert kopibøker og telegrambøker fra 1905 til 1920-årene, mens rederiet har beholdt regnskapsbøker og fraktslutninger fra samme periode i sitt eget arkiv. Disse vil forhåpentligvis bli avlevert seinere, når rederiet finner det hensiktsmessig.

I motsetning til arkivenhetene utgjør ikke de løse dokumentene noen helhet. Noen av dem kan ha stor verdi som historisk kildemateriale,[15] mens andre kan være mer en raritet.[16] I det følgende skal vi se hvilke prinsipper det norske sjøfartshistoriske kildearkiv er bygd opp og ordnet etter.

Hovedprotokollen.

Alle samlingens dokumenter eller arkivstykker blir ført inn i en hovedprotokoll med fortløpende nummerering.[17] De såkaldte hovednumre 1–100 er reservert for arkivenheter (firma-/rederiarkiver), mens løse dokumenter blir tildelt numre fra 101 og oppover. Ved nummereringen blir det ikke tatt kronologiske hensyn. Numrene blir tildelt arkivaliene i den rekkefølge de kommer inn til samlingen, og i den rekkefølge arbeidet med arkiveringen går framover.

Hovedprotokollen er basert på et løsbladsystem. Om en arkivenhet ikke kommer komplett inn til samlingen, er det derfor ved eventuelle seinere avleveringer ikke vanskelig å føye nye arkivstykker inn i protokollen under deres riktige nummer.

Emneprinsippet/Proveniensprinsippet

Kildearkivet er primært ordnet etter emneprinsippet kombinert med provenienssprinsippet. Det vil si at en arkivenhet avlevert fra for

[15] F.eks. »Skipper-Rulle for Bergen 1803–1859, ført ved Bergens Indrulleringskontir« (Ms117/h).
Kjølhalings-/Renoveringsprotokoller fra skipsverftet Bradbænken, Bergen 1743–1853 (Ms139/i, 1./I-IV).

[16] F.eks. enkle billetter, billetthefter, diplomer, medaljer, etc.

[17] Nærmere definison av begrepet »arkivstykke« eller »enkeltdokument« i den betydning det er brukt i denne artikkelen: Hvert arkivstykke kan være en mappe med ett enkelt løst papir, en mappe eller kassett med flere eller mange løse papirer, eller det kan være protokoller av forskjellig slag, som regnskapsbøker, kopibøker og forhandlingsprotokoller.

eksempel et rederi, blir holdt sammen, men innenfor arkivenheten er alle dokumenter ordnet etter emner. Alle løse dokumenter er ordnet etter de emner som de belyser. Dette er omtrent det samme system som er brukt i Archives Nationales i Paris.[18]

Hvert emne eller stikkord er tildelt en liten bokstav, for eksempel a: regnskapsbøker, årsberetninger, aksjer og alt som har å gjøre med finansiering og organisasjon av en virksomhet, b: kopibøker, c: innkommet korrespondanse, d: certepartier, fraktslutninger, kontrakter, o.s.v. Innenfor en arkivenhet er hvert emne inndelt kronologisk og med hoved-»headings«, som navnet på skip. Tar vi for eksempel Ms5/a,7./I forteller Ms5 at det gjelder Albert Harloffs rederiarkiv, a står for emnegruppen regnskapsbøker, årsberetninger, o.s.v., 7. angir hvilket nummer (skip, rederikontor) i vedkommende arkivenhet det gjelder, her D/S NOREG, og I er betegnelsen for arkivstykket, i dette tilfellet Hovedbok 1914–1919.

Oppebevaring/Oppstilling

Kildearkivet blir oppbevart i et brannsikkert, tørt og godt ventilert loftsmagasin med rommelige og praktiske hyller. Kassettene, mappene og protokollene er oppstilt i hyllene etter arkivenheter, emner og undernummer innenfor hvert emne. Løse arkivstykker blir oppstilt i hyllene etter de fortløpende numre de har fått i hovedprotokollen.

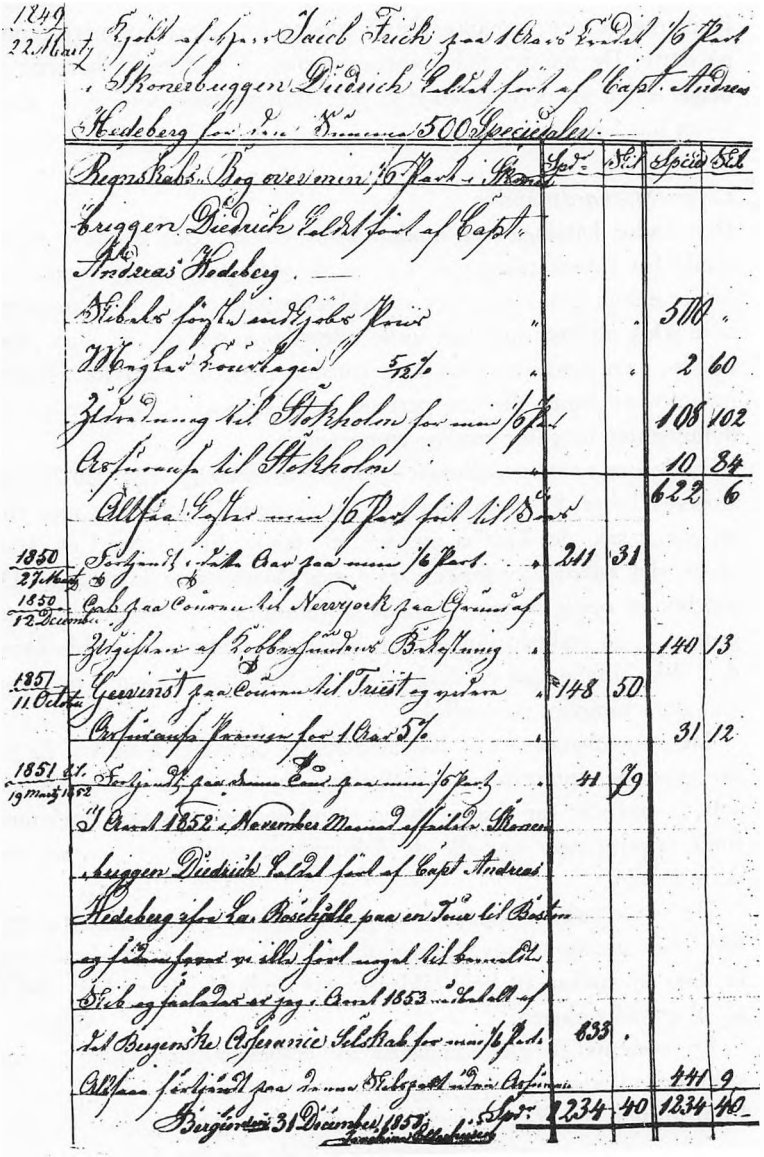
Katalogsystem/Arkivets innfallsport

Ved siden av hovedprotokollen er utarbeidd to kortkataloger. Kortene er i A5 format og har således god plass til eventuelle opplysninger fra/om vedrørende dokument. Hvert kort gir henvisning til arkiveringsnummeret i hovedprotokollen.

Kronologisk katalog

I den ene kortkatalogen er alle kildearkivets dokumenter ordnet kronologisk. Det har likevel ikke vært praktisk mulig å gjennomføre en streng kronologisk orden. Enkelte dokumenter som regnskapsprotokoller og kopibøker, strekker seg ofte over tidrom som

[18] Birgit Bjerre Jensen: Hjælpemidler i Archives Nationales i Paris. ARKIV, Tidsskrift for arkivforskning utg. av det Danske Rigsarkiv, Kbhvn., 3. B. nr. 4, 1971 s. 311.

Regnskap for skonnertbriggen Diedrich, 1849–1853.
MS 120/a, 1./I, Bergens Sjöfartsmuseum.

ikke faller sammen med en naturlig tidsinndeling av katalogen. Brukerne av den kronologiske katalogen blir gjort oppmerksomme på dette. De får det råd i »gensetidrom« å undersøke kortene på begge sider av periodeskillerne, i.e. skillekortene som deler katalogen inn i perioder.

Emne-/Stikkordskatalog

Den andre katalogen er inndelt etter emner. Det primære siktepunkt for emnekatalogen er å gi en så fyldig som mulig orientering om et enkelt emne på tvers av arkivenhetene og de løse dokumentene. Dokumenter som kan virke ubetydelige når de står alene, kan således i en større sammenheng kanskje tjene til å utfylle tomrom innenfor et emne eller en periode, eller de kan stilles i relieff til dokumenter innenfor samme emnegruppe.

Enda om emneinndelingen er svært fordelaktig, har den likevel sine svakheter. Et dokument kan for eksempel handle om mer enn en enkelt sak, det kan ha mer enn ett emne. Et eksempel på dette er en del kalkulasjonsbøker fra Grieg Martens rederiarkiv.[19] De inneholder opplysninger om både driftsutgifter, som høre til emnegruppe a, og fraktslutninger som hører inn under stikkordsbokstav d. I slike tilfeller må en derfor benytte krysshenvisninger, noe som kan være tungvint og innfløkt.

Men emnekatalogen er likevel effektiv og enkel å bruke. Er en for eksempel interesseret i kjølhaling, ser en under stikkordsbokstav i, som står for skipsverft og skipsbygging. Der skal en kunne finne opplysninger om alle de dokumenter samlingen rommer om dette emnet.

De større arkivenhetene, som rederiarkivene, får en best oversikt over gjennom hovedprotokollen. Skal en derimot skaffe seg et visst kjennskap til hele kildearkivets innhold, får en best ved å gå til emnekatalogen.

En systematisk gjennomgåelse av emnekatalogen stikkord for stikkord, vil vise hvordan kildearkivet er ordnet.

Emnegruppe a: *Regnskapsbøker, aksjelister, årsregnskaper, forhandlingsprotokoller (alt som har å gjøre med en virksomhets finanser og organisasjon i videste forstand.*[20]

[19] Rederiarkiv fra H. Grieg Martens, Bergen, Ms8/a, 1.–7.

Emnegruppe b: *Kopibøker.*[21]
Emnegruppe c: *Inngående korrespondanse.*[22]
Emnegruppe d: *Certepartier, fraktslutninger, kontrakter.*[23]
Emnegruppe e: *Skipsjournaler, rapporter, erindringslister, etc.*[24]
Emnegruppe f: *Lover, forordninger, sirkulærer fra offentlige og halvoffentlige institusjoner, tollvesen, departementer, skipskontrollen, Det norske Veritas, Statistisk Sentralbyrå, Norges Rederforbund, Bergens Rederiforening.*[25]
Emnegruppe g: *Havarier, dispasjer, erstatninger, »claims«.*[26]
Emnegruppe h: *Innrulleringer, hyrer, mannskaper, passasjerer.*[27]

[20] F.eks. »Skibs-Bog for Galljasen Abigael & Christine« 1839 med »Regnskaber ført af Joacim Ellerhuusen over flere av hans eiende Skibsparter«. »Regnskabsbog for Barkskibet 'Kong Sverre' 1841–1851«. Disse protokollene gir bl.a. opplysninger om skipenes utrustning, om deres reiser, om frakter og last og om hvilke havner de seilte til. Dessuten får vi kjennskap til rederiformen, partsrederiet, som var det vanligste i Bergen på 1800-tallet. Både partseiernes navn og deres andel i skipet er som oftest ført inn i regnskapsbøkene for skipene. Regnskapsprotokollene fra Bergens Assuranceforening og fra forskjellige partsrederier fra 1800-tallet gir historieforskerne et godt materiale til å studere f.eks. kapital- og ansvarsfordelingen innen rederinæringen i den perioden.

[21] De fleste kopibøkene er fra tidsrommet 1880–1920. Størsteparten stammer fra Jacob R. Olsens rederiarkiv, som var grunnlagt i Bergen 1882 og var et av de største partsrederiene i byen omkring 1900. En del kopibøker er fra Westfal-Larsen & Co. A/S. Dette rederiet var et av Norges betydeligste tankskipsrederier i mellomkrigstiden.

[22] Inngående korrespondanse består av løse papirer ordnet i kassetter.

[23] Det meste av dette materialet er fra slutten av 1800-tallet og fram til 1965.

[24] F.eks. en engelsk skipsdagbok fra 1726 og et par journaler fra 1800-tallet. Resten av dette kildestoffet er fra 1900-tallet.

[25] Denne emnegruppe må trolig omorganiseres. Det vil f.eks. være naturlig å trekke Norges Rederforbund ut av gruppen og gi det et eget hovednummer.

[26] F.eks. Bergens Assuranceforenings Dispasjer 1852–1861. Der finner vi nøyaktig tids- og stedsangivelse for hvert havari, spesifiserte regnskaper over utgifter i forbindelse med f.eks. å få et grunnstøtt skip flott, lossning av lasten, lospenger, toll, etc., samt spesifikasjoner over reparasjonene. Ofte er det opplyst om hvem som førte skipet og hvem som eide det. Var det flere eiere (og det var det som oftest), står partene oppgitt. – Fra etter 1900 finnes en hel del forskjellige dispasjer og havariregnskaper.

[27] F.eks. »skipper-Rulle for Bergen 1803–1859« (op. cit.). Ruller for Bergens Skoleskib 1925–1952.

Emnegruppe i: *Skipsverft, skipsbygging, kjølhaling.*[28]
Emnegruppe j: *Navigasjon.*[29]
Emnegruppe k: *Rederitegning, aksjeinnbydelser.*[30]
Emnegruppe l: *Offentlige skips- og identifikasjonsbeviser som bilbrev, målebrev, skipsregister.*[31]

Originaldokumenter/Kopier

Det meste som finnes i norsk sjøfartshistorisk kildearkiv, er originaldokumenter, som er den tradisjonelle form for bevaring av historisk kildemateriale.

Ved oppbyggingen av et moderne norsk sjøfartshistorisk kildearkiv kan en ikke basere virksomheten bare på originaldokumenter. Relevante originaldokumenter vil det i svært mange tilfeller være umulig å få avlevert til kildearkivet. Skal det norske sjøfartshistoriske kildearkiv få den bredde en ønsker og svare til sin hensikt, må oppbyggingen derfor baseres på både originaldokumenter og *kopier av originaldokumenter.*

Ovenfor har vi pekt på tre hovedfordeler ved kopier i et kildearkiv: 1. Lettere adgang til sjøfartshistorisk kildestoff. 2. Sikring av verdifullt kildemateriale som kanskje vil gå tapt. 3. Slitasjen på originaldokumentene vil bli mindre. Et fjerde punkt kan også nevnes: Kopier av originaldokumenter vil gi bedre muligheter for komparasjoner både mellom ulike typer sjøfartshistorisk kildemateriale og mellom kildemateriale fra forskjellige geografiske områder.

Det finnes flere kopieringsmetoder. De vanligste når det gjelder dokumenter er avskrifter, fotostatkopier, xeroxkopier og mikrofilm. I norsk sjøfartshistorisk kildearkiv finnes en del avskrifter av

[28] F.eks. »Fortegnelse over Dem som har anmeldt Kiølhaling eller Renovering ved Bradbænken, foretaget paa Søefarendes Fattighuus 1743–1853«. Tekniske data for Bergh & Hellands (op. cit.) nybygninger ved John Readhead & Son's skipsverft (England): *Simon Dumois* 1890, *Bjørgvin* 1891, *Peter Jebsen* 1894, *Fritjof Nansen* 1897 og *Otto Sverdrup* 1904.

[29] Lærebøker i navigasjon fra 1700- og 1800-tallet, de fleste håndskrevet.

[30] Innbydelser til rederitegning og fortegnelse over partsredere i nybygginger i 1890-årene.

[31] F.eks. »Opmaaling og Udregning af Tonnage 1802 for 92 navngitte udenlandske og norske Skibe«.

offentlige dokumenter fra 1600-, 1700- og 1800-tallet.[32] Men denne kopieringsmåten er alt for tidkrevende og faller derfor i dag nesten helt bort. Fotostat- og xeroxmetoden er formålstjenlig når forholdsvis små mengder kildestoff skal kopieres, for eksempel noen sider i en protokoll eller et enkeltdokument som en kontrakt.

Skal derimot store mengder kildemateriale kopieres, er mikrofilm det mest hensiktsmessige. Mikrofilm har flere fordeler framfor de andre nevnte kopieringsmetodene. Den er langt mer økonomisk ved kopieringen, og den sparer magasinplass. På en 16 mm filmrull, for eksempel, får en inn ca. 2600 foliosider eller 5200 vanlige sider.[33]

N.S.F. kommer derfor i framtiden til å satse på mikrofilm ved siden av originaldokumenter ved oppbyggingen av sitt arkiv. Fondet har skaffet seg nødvendig mikrofilmutstyr som et 16 mm Kodak »Recordac Starfile« mikrofilmapparat og et kombinert lese- og kopieringsapparat.

Retningslinjer for videre oppbygging av kildearkivet

Ved den videre opp- og utbygging av det norske sjøfartshistoriske kildearkiv er det to hovedlinjer en vil følge. For det første kan en oppmuntre private institusjoner og privatpersoner til fortsatt å avlevere til N.S.F. kildemateriale de eventuelt skulle ønske å kvitte seg med. For det andre vil N.S.F. selv drive en oppsøkende virksomhet for å samle stoff til kildearkivet. Det siste blir trolig den viktigste oppgaven.

En vil da søke å få registrere og mikrofilme rederi- og firmaarkiver rundt om i hele landet. Dette kan komme til å by på visse problemer. Mange rederier vil kanskje være tilbakeholdne med å utlevere den type arkivalier fra nyere tid som har størst verdi i den økonomiske historieforskning, som regnskapsbøker og fraktslutninger, styrereferater og forhandlingsprotokoller. Om en ikke i første omgang skulle få adgang til slikt kildestoff, så kan en i alle til-

[32] F.eks. Bergens Magistrats Attestbøker 1702–1804 (Ms169/m, 1./I–III). Sjøfartshistoriske kildeavskrifter fra bl.a. Bergens Skipperlaugs arkiv, U.B.B. og Statsarkivet i Bergen, W. D. Krohns arkiv, U.B.B., alt fra ca. 1770–1850 (Ms168/m, 1./I–III).

[33] I Riksarkivet i Oslo koster f.eks. 1 eksponering (1 folioside) 25 øre, mens et fotostat- eller xeroxkopi av samme størrelse kommer på 50 øre (1972).

feller gjøre rederiene oppmerksomme på materialets verdi for den framtidige historieforskning. En vil således anmode firmaene om at arkivene blir bevart for seinere avlevering til norsk sjøfartshistorisk kildearkiv. Rederiene kan også avlevere sine arkiver med klausul om at materialet ikke må benyttes i historieforskningen eller utleveres til offentligheden før etter en viss tid.

En stor hjelp for N.S.F. virksomhet ville det være om rederiene satte opp lister over hva deres arkiver inneholder, og hvor langt tilbake arkivaliene går. En viktig oppgave for N.S.F. er nemlig også å skaffe rede på *hva* som finnes i vårt land av sjøfartshistorisk kildemateriale, og *hvor* det finnes.

Dette er en oppgave som lar seg realisere innen overskuelig framtid. På det lokale plan er nå arbeidet i gang med å registrere det som finnes av sjøfartshistorisk kildemateriale i de offentlige arkivene i Bergen, som Statsarkivet, Stadsportarkivet, Bergens Offentlige Bibliotek og Universitetsbibliotekets manuskriptsamling.

På det nasjonale plan har det vært foretatt en del registrering i riksarkivet i Oslo. Planen er at norsk sjøfartshistorisk kildearkiv skal få en så fullstendig ovsikt som mulig over hva som finnes av aktuelt kildemateriale i alle landets offentlige og private arkiver.

På det internasjonale plan har en påbegynt registrering av sjøfartshistorisk kildemateriale i riksarkivet i Stockholm. De neste utenlandske arkiver som står for tur for registrering, er riksarkivet i København og de større arkivene i Nederland som riksarkivet i Haag og statsarkivene i Amsterdam og Rotterdam.

Ved en slik systematisk registrering av sjøfartshistorisk kildemateriale i private rederiarkiver og i offentlige arkiver på det lokale, nasjonale og internasjonale plan, vil norsk sjøfartshistorisk kildearkiv bli en sentral hvor interesserte forskere kan søke opplysninger om hva som finnes av norsk sjøfartshistorisk kildestoff og hvor det finnes. Får N.S.F. på dette felt i stand et samarbeid med de enkelte norske rederier, vil kildearkivet også kunne gi opplysninger om *hva som er tilgjengelig av moderne sjøfartshistorisk kildestoff.*

Parallelt med registreringen bør en foreta innsamling av mikrofilm av originaldokumenter til bruk i den sjøfartshistoriske forskning. Av rent praktisk/økonomiske grunner må en på dette området være strengt selektiv. Bare spesielt verdifullt og aktuelt materiale kan i første omgang bestilles inn til kildearkivet. Det kan

nevnes at fra riksarkivene i Oslo og Stokholm har N.S.F. fått inn mikrofilm av sjøfartshistoriske kilder fra 1800-tallet (unionstiden), som konsulatinnberetninger og skipslister. Det beror på disponible midler i hvor stor utstrekning kildearkivet kan få inn sjøfartshistorisk kildemateriale fra utenlandske arkiver.[34] Hovedtyngden av kildematerialet må selvsagt komme fra vårt eget land – og da først og fremst fra rederiene og institusjoner med tilknyting til skipsfart.

I denne artikkelen har vi forsøkt å legitimere behovet for oppbyggingen av et sentralt norsk sjøfartshistorisk kildearkiv. N.S.F. søker her å fremme et forholdsvis uutnyttet felt innen historieforskningen. En systematisk registrering og innsamling av denne type kildestoff har så vidt vites ikke vært gjort før. Skal dette prosjektet bli vellykket, er en avhengig av et godt samarbeid med de institusjoner i vårt land, både offentlige og private, som sitter inne med sjøfartshistorisk kildemateriale.

Samarbeidet kunne også utvides for eksempel til kollegaer i Danmark, som under arbeidet med Danica-programmet trolig ofte har kommet over norske sjøfartshistoriske kilder.

Prosjektet ved Bergens Sjøfartsmuseum er et forsøk på å sette ut i livet en del av det program som Oscar Albert Johnsen trakk opp for mer enn femti år siden. Bare fremtiden vil vise om det lar seg realisere.

[34] Danskerne f.eks. ligger langt foran oss på dette området. Som et ledd i Danica-programmet, som går ut på å mikrofilme danske historiske kilder i utenlandske arkiver, ble bl.a. en del av de dansk-norske priserettssakene i Public Record Office i London mikrofilmet i 1964. Det ble gjort med støtte fra Statens Almindelige Videnskabsfond (se ARKIV, 2.b., Nr. 1, April 1968, s. 20).

Af Viborg landtingsarkivs historie

AF PAUL G. ØRBERG

Indtil slutningen af 1600-tallet fandtes der i Danmark syv-otte forskellige landsting, idet der her ses bort fra de skånske provinser. Foruden de tre hovedting Sjællandsfars landsting (Ringsted), Fyenbo landsting (Odense) og Viborg landsting, var der landsting på Bornholm (Åkirkeby, fra 1776 Rønne),[1] Møn (Stege), Falster og Lolland (forenede ved åbent brev 24. marts 1683 med Maribo som tingsted), og Langeland (Rudkøbing).[2] Mønbo og Langeland landsting blev nedlagt i 1681, mens de øvrige ophævedes i 1805, Bornholms landsting dog først i 1813.[3]

Der er bevaret arkivalier fra alle de nævnte landsting, men i meget forskelligt omfang, fra de små ting yderst lidt, således fra Maribo landsting kun en enkelt tingbog (justitsprotokol) 1679–81. Fra de tre større landsting er arkiverne naturligvis righoldigere, men der er betydelig forskel på, hvor meget og hvor gammelt, der er bevaret.[4] Især skiller det nørrejyske landstings arkiv sig ud som noget særligt, både ved sit omfang og sin ælde. Mens hverken det sjællandske eller fynske landstings arkiv når bag om 1600-tallet, har det jyske arkiv flere rækker, der går så langt tilbage. Der kan særlig være grund til at nævne tingbøgerne, som begynder i 1567 og omfatter 82 bind.[5] Rækken er forholdsvis komplet, hvilket ses af, at der kun forekommer tre større lakuner på 5 år eller derover (1596–1602, 1614–18, 1676–81). Fra 1682 anvendes betegnelsen justitsprotokoller, og derefter er rækken komplet. Derudover bør dombøgerne nævnes, eller rettere kladdebøger til domme. Af dombogsfragmenter findes et læg, som formodes at stamme fra 1560–70,[6] to bind dombøger fra 1569, et fra 1581 og et fra

[1] Reskript 1776 27. dec.

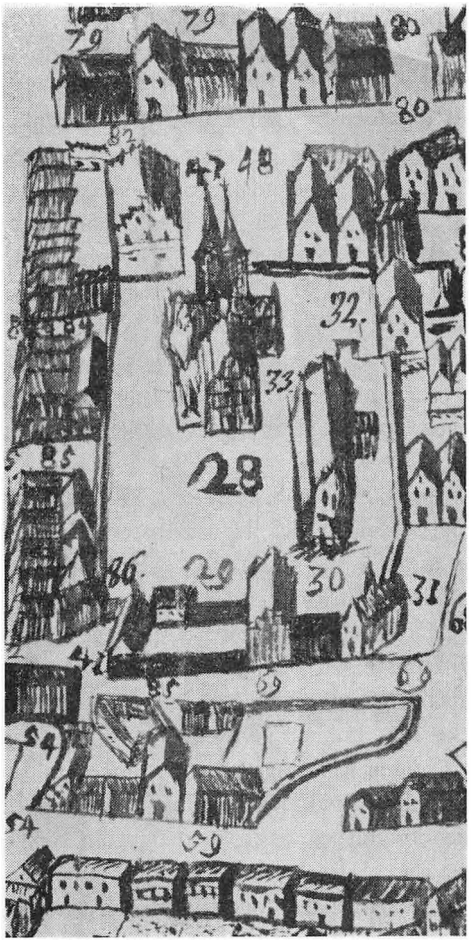
[2] Kongebrev 1594 14. juni.

[3] Åbent brev 1681 29. marts, forordn. 1805 25. jan. og plakat 1813 29. juni.

[4] En summarisk oversigt over landstingsarkiverne findes i Fortid og Nutid bd. 19, p. 278 ff.

[5] Ved alle talangivelser er der naturligvis kun regnet med den tid, da landstinget eksisterede, altså tiden indtil 1805.

[6] Dombogsfragmenter 1560–70, 1642–43, 1661–64. Viborg landstings arkiv = B 24–505.

Udsnit af Viborg byprospekt efter Resens Atlas 1677, som viser det gamle domhus' beliggenhed (nr. 33). Tæt sydvest for domhuset ligger domkirken (vest er opad). Nr. 47 er rådhuset, nr. 48 Gammeltorv, nr. 29 bisperesidensen og nr. 32 den gamle bispegård, som i 1677 var Jens Rodsteens landsdommergård.

1591. Af de topografisk indrettede dombøger omfatter række A (Vendsyssel, Thy, Salling, Fjends og Nørlyng herreder) 23 bind med yderårene 1608 og 1661. De ældste årgange er 1608, 1612 og 1616–26. Række B (resten af Viborg stift og Århus stift) omfatter med 22 bind tidsrummet 1616–64. Her er årgangene 1616–27 komplette. Række C (Ribe stift) omfatter med 26 bind tidsrummet 1616–56, og her er af de ældste årgange bevaret 1616–20, 1622 og 1624–25. Endelig skal landstingets skøde- og panteprotokoller nævnes, som begynder i 1624 med et bind, der går til 1637. 1638–44 mangler, derefter er der kun mindre lakuner. Det sam-

lede landstingsarkiv indtil 1805 fylder ca. 60 reolhyldemeter, men heraf optager dog en ubrudt række af såkaldte »irettelagte dokumenter« (ɔ: dokumenter til retssager) fra 1714 knap 30 meter eller omtrent halvdelen af landstingsarkivet. Den ældste pakke dækker årene 1480–1600.[7] Sjællandsfar landsting omfatter 45 bind 53 pakker 1630–1805 (ca. 13½ meter). Lollandsfar og Falsters landsting 17 bind og 42 pakker 1664–1805 (ca. 7 meter). Bornholms landsting 10 bind 2 pakker 1671–1813 (ca. 5 meter). Fyenbo landsting 85 bind 21 pakker 3 læg 1640–1805 (ca. 8 meter) og Langeland landsting 2 bind 1 pakke 1638–77 (0,15 meter).

Når det nørrejyske landstings arkiv således indtager en særstilling blandt landstingsarkiverne, er det dog i langt højere grad lykken end forstanden, der har rådet. Et udblik over arkivets historie vil godtgøre dette.

Et skelsættende år i Viborg landstings historie er 1552, da Christian 3. i et brev af 27. maj skænkede Sct. Hans klosters kirke til et domhus for landstinget, for at folks breve m.v. »skulle icke aff regenn, snee eller gudzs wederlig forkommes«.[8] Vi kan ikke med sikkerhed afgøre, om der på denne tid har eksisteret nogen form for arkiv i forbindelse med landstinget. Men *har* der været et arkiv – og det er ikke nogen urimelig antagelse – så har landstinget i hvert fald indtil 1552 ikke selv kunnet give det husly. Det må have været deponeret i en bygning nær tingstedet, og tanken falder her naturligt på domkirken, som i vid udstrækning anvendtes til opbevaring af arkiver, ikke blot bispearkivet, men også en række arkiver fra inddraget kirkegods, særlig klostre. Desuden opbevaredes her en samling adelige brevkister; det første vidnesbyrd herom er fra 1473, da landsdommer Niels Kås lod en brevkiste hensætte i domkirken.[9] Den 16. maj 1567 brændte domkirken under en stor ildebrand i byen, og det kan se ud, som om der er en sammen-

[7] Reelt rækker arkivet dog tilbage til 1477, således som det flere steder anføres i litteraturen, men et brev fra Slogs herred 1477 9. sept. er i 1949 afgivet til landsarkivet i Åbenrå. Arkivet omfatter i øvrigt yderligere en række kopier af protokollerede breve (dubletter til skøde og panteprotokollerne) 1667–1805, som er deponeret i det sjællandske landsarkiv. Det drejer sig om 7 bd. 142 pakker.

[8] A. Heise: Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200–1559 (1879). Nr. 368.

hæng mellem denne brand og det forhold, at der er et vist skel i landstingsarkivet ved denne tid.

I hvert fald havde landstinget kun en kort tid til huse i Sct. Hans kloster, da dette snart efter 1552 blev nedbrudt. I 1567 var der planer om at bygge et selvstændigt domhus og en sum penge var afsat dertil, men pengene blev i stedet for brugt til latinskolen, som var blevet ødelagt ved branden i 1567. I 1576 klagede adelen derfor over, at man savnede et hus til at holde landsting og forsamlinger i, og samme år skænkede Frederik 2. den gamle katolske bispegård beliggende nord for domkirken til domhus for landstinget, men reparationsarbejderne var dog tidligst afsluttede i 1590'erne. I 1639 tales der om, at hele den nørrejyske adel er i gang med at bygge et hus til en art forsamlingshus for adelen og domhus for landstinget. I denne bygning, som lå ganske tæt op ad domkirkens nordside, fik landstinget domicil, så længe det eksisterede, men det er sandsynligt, at der i 1576 og 1639 er tale om én og samme bygning, så at der i 1639 kun menes en genopbygning.[10] I øvrigt kendes der kun to eksempler på, at landstinget under ekstraordinære omstændigheder er blevet holdt uden for Viborg, nemlig i 1631 i Holstebro på grund af pest og i 1644 i Kolding.[11] Derimod fremgår det klart af lakuner i protokolrækkerne, at landstingets virksomhed under Kejserkrigen var indstillet fra november 1627 til september 1629.

Landstingets arkiv har også været opbevaret i det gamle domhus, og det undgik derved at dele skæbne med de arkivalier, som endnu gemtes i domkirken, da Viborg ramtes af storbranden i 1726.[12] Branden lagde domkirken i ruiner, men skånede mærkværdigvis

[9] Heise, anf.værk. Indledningen og nr. 77. I en inventarliste fra 1681 hedder det: »Udi Adelens Breve-Camer. En stor deel Kister og Skrine henved 20 af huer, huor udj findis mangfoldige gamle vanddruchne og gandske forraadnede breve, etc.«. C 610-3. Viborg domkirkeinspektions arkiv. Regnskabsbog 1681–1723, p. 4.

[10] Heise, anf.værk. Indledningen. H. F. Rørdam: Danske Kirkelove II, nr. 126. Viborg Købstads Historie bd. 1 (1940), p. 149 ff. Fra Viborg Amt 1951, p. 22 ff. I Viborg Købstads Historie bd. 1, p. 123–202 findes den eneste samlede fremstilling af Viborg landsting forf. af landsdommer A. D. de la Cour.

[11] Corpus Constitutionum Daniæ bd. 4, nr. 407 (Jfr. anf. sted i Viborg Købstads Historie). Kancelliets brevbøger 1644 13. sept. Jfr. R. M. Ursin: Stiftsstaden Viborg (1849), p. 220.

[12] Heise, anf. værk. Indledningen, p. XI.

domhuset. Det blev dog stærkt beskadiget og var i hvert fald i 1738 så brøstfældigt, at man ikke mere kunne benytte det; der var på dette tidspunkt planer om at indrette domhuset til et tugt- og manufakturhus.[13] Fra 1739–43 måtte man leje rådstuen i byens nye smukke rådhus (det nuværende stiftsmuseum) til landstingsværelse for 15 rdl. årligt. Det ser imidlertid ud til, at landsdommerne allerede før 1739 har set sig nødsaget til at rømme lokalerne på domhuset, i hvert fald i vintersæsonen. I landstingets ældste regnskabsbog fra 1740–45 findes nemlig en udgiftspost på 5 rdl., som er betalt Sivert Harch »for hans stue at holde landsting udi med lys og varme som sædvanlig for Anno 1739«. Men arkivet blev i hvert fald stående på domhuset indtil foråret 1740, da man på rådhusloftet lod indrette både et geværkammer og et arkiv, hvortil der blev indkøbt en række materialer af byfogden i Hobro, bl.a. også en hollandsk lås til arkivet for 1 rdl. Yderligere betalte man 1 mark og 8 skilling »for en vogn at flytte kisten og de gamle brevskaber fra det gamle domhus samt skranken«.[14]

Når man således med flid og bekostning lod et arkiv indrette, oven i købet på et lejet sted, ligger forklaringen i den første fælles anordning om de danske landsting, som var udstedt den 23. januar 1739, og hvor det i paragraf 21 hed: »Ved hvert landsting skal under landsdommernes opsyn og direktion af landstingskriveren holdes et rigtigt og ordentligt arkiv ... Hvor slige arkiver ikke hidtil har været indrettede, der skulle vedkommende landstings dommere og landstingskriveren anvende al mulig flid at få dem i stand, såvidt ske kan. Men for den tilkommende tid skulle de akkurat vedligeholdes«.

I årene 1740–43 foregik der en gennemgribende restaurering og nyindretning af det gamle domhus, som igen blev taget i brug af landstinget den 26. juni 1743. Huset var på to etager. Øverste etage, som var hovedetagen, var forbeholdt landstinget med retssal og i forbindelse dermed to arkiver, prokuratorstue og aparte værelser til landsdommernes og andres brug; underetagen var dels overladt til brug for Viborg latinskole, dels beboet af landstings-

[13] Reskript 1738 5. dec. Jfr. Fra Viborg Amt 1951, p. 28 ff. Så tidligt som 1682 22. april omtales domhusets brøstfældighed. Rothe: Rescripter bd. 2, s. 200–01.

[14] B 24–750. Regnskabsbog for domhuset 1740–45, p. 4. Anordn. om landstingene 1739 23. jan. havde påbudt en regnskabsbog (§ 22).

budet.[15] Arkivrummene blev vel forsynede med reoler, hvori der også var indbygget et stort nyt skab »i mange inddelinger indrettet« og udstyret med egen lås. Reolerne var så høje, at man måtte benytte stige.[16]

Den nye landsoverret holdt sit første møde i domhuset den 11. april 1805. En af de første overretsassessorer, Stephan Jørgensen (1758–1834), har beskrevet domhusets indre.[17] Om arkivet skriver han: »Archivet gaaer fra Landstingets Begyndelse i det 14de Sec., og forvares i tvende Værelser, hvoraf det ene indeholder de nyere Pante-, Skjøde- og Justitsprotokoller, som ere fuldskrevne, det andet de ældre af samme Slags tilligemed endeel Membraner af Tingsvidner, Sandmændstog osv. Skade, at man savner et Register saavel over de nyere, som de ældre!«. I en note tilføjer han, at det samme var tilfældet i Fåborg og Rudkøbing, men dér ordnede han arkiverne på hvert sted og afleverede dem således til sine eftermænd.[18]

Landstingsarkivet blev imidlertid ikke ordnet og registreret, og 1800-tallets første årtier blev i det hele taget ikke nogen god tid for dette arkiv. Allerede i 1819 blev domhusbygningen betegnet som meget forfalden, og arkivet synes at være rykket sammen i ét værelse. Landsoverretten optog kun en mindre del af den store bygning, og resten stod aldeles ubenyttet og gav »et sært ufordelagtigt skue og ingenlunde bidrager til at styrke begrebet om den rets værdighed, som der plejes«.[19] Det gamle hus blev dog endnu engang gennemgribende restaureret, efter at det i 1834 var blevet udset til mødested for den nørrejyske stænderforsamling. Endelig i 1871 blev bygningen nedrevet til grunden, og en del af materialerne anvendt til opførelse af et nyt råd-, dom- og tinghus i tre etager

[15] D 33–219. Viborg rådstuearkiv. Diverse brandtaksationer 1755–71. Bindingsregister 1756.

[16] B 24–753. Domhusregnskaber 1744–45.

[17] Stephan Jørgensen: Beviset for det formeentlige Slægtskab imellem Dr. Martin Luther og Stamfaderen til den lidenmanske Slægt i Danmark, med vedføiet Beskrivelse af mit eget Levnetsløb (1827), p. 176.

[18] Stephan Jørgensen var 1789–1802 byfoged i Rudkøbing og herredsfoged i Langelands herreder, 1802–05 byfoged i Fåborg og herredsfoged i Sallingland herred, 1805 22. marts 2. assessor i landsoverretten.

[19] Danske kancelli G 57 a. I. Rigsarkivet. Indberetn. fra A. C. Kierulff. Trykt i uddrag i: Fra Viborg Amt 1967 (p. 77).

nordøst for domkirken. Det blev bygget 1872–74 og kom foruden lokalerne til landsoverretten til at rumme en stor solennitetssal, Viborg byting, Fjends-Nørlyng herreders ting, Middelsom-Sønderlyng herreders ting, byrådet, amtsrådet, stiftsarkivet, byens, amtsrådets og landsoverrettens arkiver, stiftsbiblioteket og en oldnordisk samling![20] Landsoverrettens lokaler fandtes på 1. sal og dens arkiv på 2. sal.

Flytning har altid betydet en fare for arkivalier, selv hvor det har drejet sig om en direkte overflytning, men her var der jo tale om et interregnum på tre år, fra 1871–74. I disse år flakkede arkivet om i byen, »tildels befindende sig lige under taget på justitiarii loft«. Hvor store skader, der i disse år er sket, lader sig ikke afgøre, men det er i denne sammenhæng, det siges, at de ældste dele er halvt hensmuldrede af fugtighed.[21]

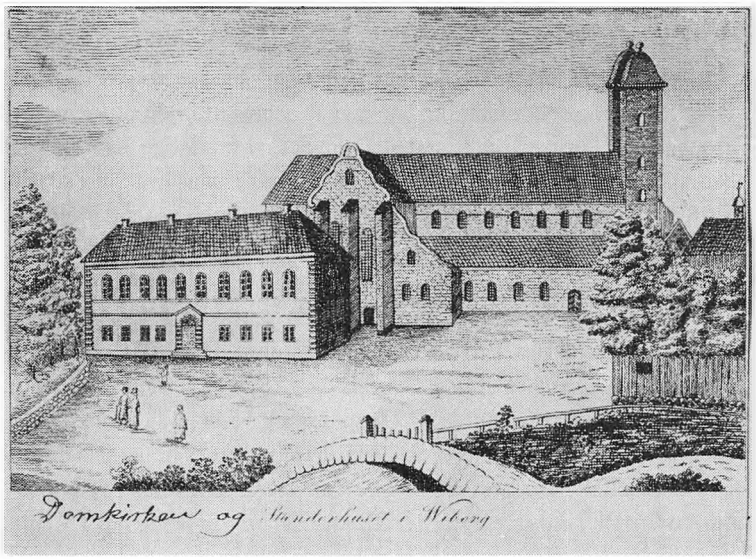
Udlån til private er et andet velkendt faremoment for arkivsager. I 1842 lånte retshistorikeren professor J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (1792–1850) landstingets ældste dombog A fra 1608 og fik den aldrig tilbageleveret. I stedet havnede den i Højesterets arkiv og blev herfra afleveret til Gehejmearkivet.[22] I foråret 1881 hjemlånte overretssagfører i Århus Chr. L. Kjer (1839–1934), der var en kendt kommunalpolitiker og retshistorisk forfatter, de ældste dombøger frem til 1670 i flere mindre sendinger. Han var dog så omsorgsfuld selv at foreslå, om det ikke var det forsigtigste, at få en snedker til at lave en kasse, som bøgerne kunne lægges ned i og pakkes til. Forslaget blev fulgt og kassen fremstillet, men da Kjer første gang returnerede den, skrev han til landsoverretten, at hængelåsen var itu ved ankomsten til Århus, »formodentlig er den brækket itu på jernbanen, om med forsæt for at undersøge kassens indhold eller tilfældigt er det selvfølgelig umuligt at sige«. Det var vel blot utidig nysgerrighed, i hvert fald forsvandt der heldigvis ikke noget af kassens indhold.[23]

[20] Trap: Danmark 2. udg. bd. 5 (1875), p. 335.

[21] Arkivvæsenets arkiv. IX. De forenede arkiver nr. 12. Afskrift af de i årene 1880–84 afgivne beretninger om undersøgelser af lokale embedsarkiver. Rigsarkivet.

[22] B 24, afleveringsdesignationer. Reversal 1832 m. tilskrift 1842 1. febr. B 24–510. Dombog 1608 A, tilskrift foran. Kolderup-Rosenvinge udsendte 1842–48 sit vigtige 4-binds værk med uddrag af domme afsagte på retterting og landsting; værket når dog kun til 1596.

[23] B 24, afleveringsdesignationer.

Tegning af Viborg domkirke og domhus, til venstre skimtes rådhuset. Tegningen må stamme fra tiden 1835–48, da det gamle domhus også gav rum for den nørrejyske provinsialstænderforsamling; den viser, hvor klods op ad hinanden domkirken og stænder(dom)huset lå. På første sal i bygningens østlige ende (tilvenstre i billedet) fandtes landsoverrettens sal og bag den de to gavlværelser, som var arkivrum. I den modsatte ende var de stænderdeputeredes store mødesal. På domhusets plads står i dag en sten med inskriptionen: Her laa Viborg Landstings Domhus 1639–1871.

På grund af mangelen på ældre reversaler er vi desværre ikke i stand til at konstatere, hvornår der på den ene eller anden måde er sket tab i landstingsarkivet.[24] Den ældste bevarede reversal er fra 1807 og omhandler kun skøde- og panteprotokoller og kun den række, der begynder med året 1660. Blandt de ældste fra de to første tiår er der opført tre, som mangler i dag, mens til gengæld fem, som efter fortegnelsen manglede i 1807, nu igen findes i arkivet. I en reversal fra omkring 1832 nævnes ikke de fire ældste dom-

[24] I en skrivelse fra landstingskriver Jacob Filstrup (1703–89) til landsdommerne, dateret 10. juli 1752, omtales »de årlige holdende reversallis, såvel over de i arkivet indliggende, som på skrivestuen overblevne dokumenter«. Danske kancelli A V.145.d. Indberetning om retternes og jurisdiktionernes indretning. Rigsarkivet.

bøger, som i dag er i behold (1569, 1581, 1591), og i en reversal fra 1876 mangler alle de ældste skøde- og panteprotokoller, således at den opgjorte protokolrække begynder med protokol nr. 8 (1667). At der på forskellig måde har været uorden i arkivet er altså ganske klart. Karakteristisk for det almindelige syn på det historiske arkiv er sikkert en slutbemærkning i den omtalte reversal fra 1832: »Endelig opbevares i 1 kiste og 1 kasse en del forældede, tildels blandede og irrelevante papirer«.[25] Vi får senere lejlighed til at kikke nøjere i disse kister og vurdere deres indhold.

Imidlertid var interessen for de lokale embedsarkiver voksende i århundredets sidste halvdel, og det resulterede i, at Kongerigets Arkiv med kontorchef Johan Grundtvig (1822–1907) og assistent, fra 1882 gehejmearkivar A. D. Jørgensen (1840–97) som de drivende kræfter, tog initiativet til at få igangsat en systematisk undersøgelse af alle disse arkiver i løbet af årene 1880–82.[26] I 1881 kom turen til landsoverretten i Viborg. I en skrivelse af 13. juni 1881 til landsoverretten kommunikerede justitsministeriet en skrivelse fra kirke- og undervisningsministeriet om, at arkivundersøgelsen ville finde sted samme sommer, og denne skrivelse fulgtes atter op af en trykt formular fra Kongerigets Arkiv om det forestående besøg. Det blev Johan Grundtvig selv, der kom på inspektion i Viborg. I sin indberetning roser han arkivets lokaler i det nybyggede rådhus, men omtaler også, hvor ublide kår det tidligere har haft, særlig i de tre år, hvor det var hjemløst (jfr. omtalen side ?? med citat). Der var imidlertid slet ingen orden i opstillingen af arkivet. Ganske vist var det blevet underkastet en dog temmelig overfladisk revision af en af assistenterne på justitskontoret, men det skyldtes utvivlsomt udelukkende den bebudede inspektion.[27]

Formålet med arkivrejserne var ikke blot at inspicere, men også at bjærge særlig udsatte eller historisk værdifulde arkivalier hjem til centralarkivet. Også til dette brug havde Kongerigets Arkiv ladet fremstille en trykt formular, som Johan Grundtvig 27. april 1882 sendte til landsoverretten ledsaget af et specificeret forslag til aflevering. Der var dog allerede i 1881 – åbenbart i direkte forbindelse med arkivbesøget – afgået en stor sending arkivsager fra lands-

[25] B 24, afleveringsdesignationer.
[26] Jyllands Brevkiste udg. af Landsarkivet for Nørrejylland (1966), p. 30 f.
[27] Som note 21. B 24, afleveringsdesignationer.

overretten. Den sidste store sending fulgte i maj 1882 og blev ledsaget af en regning fra overretten på 109 kr. 35 øre. Heraf var imidlertid de 30 kr. beregnet til indpakning m.v., og denne udgift afslog Grundtvig kategorisk at refundere. Skønsmæssigt blev der ved disse forsendelser afgivet 900 kubikfod arkivalier til Kongerigets Arkiv.[28]

I ca. ti år blev næsten hele det gamle landstingsarkiv opbevaret i København. I denne periode blev arkivet underkastet en vis restaurering, som hovedsagelig bestod i, at en stor del af tingbøgerne og dombøgerne blev indbundet eller ombundet i såkaldt korsetdrejl og pap, samtidig med at der blev indsat hvide indskudsblade i de protokoller, der var hårdest medtaget; på denne måde lader det sig gøre at blade i bøgerne uden at berøre bladene direkte. Nogen form for bladkonservering kom ikke på tale.

Ved slutningen af landstingsarkivets københavnske dekade indledtes en ny æra for dansk arkivvæsen. Den 30. marts 1889 underskrev kongen den lov, som skulle danne rammen om det danske arkivvæsen frem til vor tid gennem oprettelsen af et rigsarkiv i hovedstaden og tre derunder hørende provinsarkiver. I sommeren 1891 stod det nørrejyske provinsarkivs bygning færdig og klar til at tage imod arkivalier, og den 13. juni ankom den første sending, som netop bestod af de landstings- og landsoverretsarkivalier, der ti år tidligere var blevet overført til København. Sagen var den, at den nye provinsarkivar var særlig interesseret i dette arkiv. Sagfører J. H. S. Jespersen (1840–1905) var allerede 14. juni 1889 blevet udpeget til embedet, dog således at udnævnelsen først kom til at gælde fra 1. april 1890. For ikke at savne arbejde og vel også for at indhøste nyttig erfaring havde han i et par vintermåneder først på året 1890 påtaget sig et ordningsarbejde i landsoverrettens arkivlokale.[29] Det skulle vise sig at være særdeles påkrævet.

I anledning af den forestående aflevering til det nye provinsarkiv skrev justitsarkivaren 21. oktober 1889 et brev til landsoverrettens justitiarius. Det hedder til slut i skrivelsen: »Endelig findes i arkivet to store kasser med papirer, hvis indhold ved justitssekre-

[28] Arkivvæsenets arkiv. IX. De forenede arkiver nr. 11. Korrespondance vedr. undersøgelser af de lokale arkiver og afleveringer derfra. Rigsarkivet.

[29] Jyllands Brevkiste, p. 20 og 27.

tær Selmers[30] tiltrædelse i 1846 af kontorpersonalet blev betegnet som aldeles værdiløst. Mulig bør dog en nærmere undersøgelse af disse kassers indhold anstilles . . .«[31] Det var disse to store kasser eller kister, som tidligere har været nævnt, og som naturligt nok straks vakte den designerede provinsarkivars nysgerrighed. Han kunne ikke få anden besked, end at kisterne fra ældre tider havde hørt til overrettens arkiv og sammen med dette havde haft plads på forskellige loftslokaler i byen; da rettens ældre arkiv 1881–82 var blevet afleveret til Kongerigets Arkiv, havde man undladt at sende dem med. Ved nærmere eftersyn viste indholdet sig nu udelukkende at være dele af Viborg landstings arkiv, men i aldeles uordnet stand, dels i en større mængde småpakker, der viste sig at indeholde meget forskellige sager, og dels for en stor del i ganske løse papirer. Dokumenterne var en del medtaget af fugt og snavs, og det blev nødvendigt at foretage en nøjagtig og detaljeret undersøgelse af dem, så meget mere som det snart viste sig, at de bestod af ældre arkivalier af betydelig værdi. Hvert eneste lille hæfte måtte åbnes, udfoldes – mange småpakker bestod af papirer sammenlagt fire gange – og ordnes, og den store mængde løse papirer måtte stykke for stykke efterses, og det hele indordnes i de forskellige grupper, hvortil det hørte. Arbejdet blev tilendebragt i løbet af ca. to måneder, papirerne ordnede og sammenpakkede i regulære arkivpakker med papplader foroven og forneden og forsynet med skilte. Endelig blev der udarbejdet en registratur. Ialt drejede det sig om 124 pakker, som »indeholder betydeligt værdifulde arkivalier fra landstingets ældste tid og større rækker, som ville supplere de i rigsarkivet værende sager fra Viborg landsting«.[32] Fra registraturen kan nævnes: fragmenter af justitsprotokoller fra 1500-tallet, 1600-tallet og 1629. Fortegnelser over dem, som til Viborg landsting for manddrab er fredløs svorne 1629, 1631 og 1639. Bog over de kongelige pantebreve, som til Viborg landsting er fremviste og påskrevne 1651. 1 pakke originale kongebreve, bl.a. 19

[30] Emil H. Selmer (1794–1876), borgmester og byfoged i Viborg m.v. 1840–46, 1846 23. marts justitssekretær i landsoverretten.

[31] B 24, afleveringsdesignationer.

[32] Brev (koncept) fra provinsarkivar Jespersen til justitiarius Christian Købke (1830–1911), dateret Viborg 30. juli 1890. Landsarkivets arkiv. A 1–29. Alm. korrespondance 1890–91.

breve og 1 fragment fra Frederik 2. til landsdommerne i Viborg. 1 pakke med 174 breve vedr. herregården Engelsholms ejere 1547–1664.[32a] 1 pakke med breve og irettelagte dokumenter fra 1500-tallet, bl.a. 39 tingsvidner fra Slogs herred 1505–79 og 19 tingsvidner fra Tønder herred 1521–77.[33] 33 pakker irettelagte dokumenter 1668–1802. 4 pakker domskoncepter 1724–1803. 56 pakker kopier af protokollerede breve 1665–1720. 17 pakker stævningskoncepter 1666–1805. 3 pakker domhusregnskaber 1749–1804.[34]

Det skal tilføjes, at der ikke var tilsagt Jespersen noget vederlag for hans arbejde, men han henstillede, at de ca. 200 timer, der var medgået, betaltes med det for arkivarbejde af denne art sædvanlige vederlag af 75 øre pr. time. Landsoverretten bevilgede de 150 kroner.[35]

Som vi allerede har hørt vendte hele landstingsarkivet tilbage til Viborg den 13. juni 1891, endnu før de sidste håndværkere havde forladt den nyopførte arkivbygning. En lille supplerende aflevering fra hovedarkivets 1. afdeling fulgte i 1899, nemlig 1 pakke landstingsakter fra slutningen af 1700-tallet og 1 pakke vota, domme og ekstrakter forfattet 1787–92 af vicelandsdommer, senere amtmand over Randers amt Peter S. Fønss (1764–1824). Tidligere havde man sammesteds fra modtaget en regnskabsbog over domhuspenge 1745–61.

I det embedsarkiv, som herredsfogden for Lysgård-Hids herreder (tingsted i Kjellerup) afleverede til provinsarkivet, fandt man landstingets ældste voteringsprotokol 1698–1700 (B 24–501). Endelig afleverede den nye Vestre Landsret 5. januar 1920 2 bind og

[32a] Denne pk. er i dag betegnet B 24–749. Efter en særregistrering i 1966 skal årstallene rettes til 1510–1621. Pakken indeholder private arkivalier vedr. Erik Eriksen Lange d. æ. og hans mor, fru Bege Rosenkrantz, Erik Eriksen Lange d. y. og hans mor, fru Anne Gjordsen, Knud Brahe og Margrethe Lange 1548–1621, 1 dok. vedr. Johanne Lykke 1510. Desuden akter fra Engelsholm og Solvig godsarkiver 1556–1621, Hostrup bys (Slogs hrd.) vide og vedtægt ca. 1580 (utrykt) og et par dok. fra Ålborghus og Bygholm lens arkiver 1560 og 1613.

[33] Disse breve blev i 1949 afgivet til landsarkivet i Åbenrå. Oplysn. i seddelregistraturen.

[34] B 24, afleveringsdesignationer. Koncept til registrant.

[35] Landsarkivets arkiv. A 1–29. Alm. korrespondance 1890–91.

4 pakker landstingsarkivalier til landsarkivet. Det drejede sig om 2 pakker irettelagte dokumenter 1557–1795, diverse år, og 1 pakke indkomne breve 1714–1804, diverse år; det øvrige var hovedsagelig regnskabssager vedr. domhuset.[36]

Det hidtil sidste supplement til landstingsarkivet var en aflevering fra Rigsarkivet i 1950. Det drejede sig om 3 pakker med forskellige forarbejder til domme, vota, afskrifter af domme, korrespondance m.m., som havde tilhørt Friederich von Arenstorff til Overgård, der var landsdommer 1759–62. De var kommet til Rigsarkivet sammen med forskellige arenstorffske privatarkiver.

Landstingsarkivets foreløbige opstilling blev revideret i 1950, men nogen systemastisk undersøgelse af indholdet er ikke blevet foretaget, således at der stadigvæk kun er tale om en interimistisk registrering og ikke nogen egentlig ordning; andre og mere presserende ordningsarbejder har hele tiden trængt sig på.

Til gengæld er der blevet øvet en betydelig indsats for gennem forskellige former for registre o.lign. at lette indgangene til dette vigtige arkiv. Der findes to bind med ganske kortfattede regester til dombøgerne m.m. 1477–1805. Første bind rummer regester til »irettelagte dokumenter« 1477–1716 og regester til dombogsfragmenterne, dombøgerne fra 1500-tallet samt dombogsrækkerne A og B til 1661/1664. Andet bind har regester til dombog C 1616–56 og de fælles nørrejyske dombøger 1665–1805. De er udarbejdet af O. M. Hofman-Bang (1873–1940, registrator i Viborg 1911–40), for de ældste deles vedkommende med bistand af Svend Aakjær (1894–1963, landsarkivar i Viborg 1929–45). Hofman-Bang har ligeledes udarbejdet et bind ganske korte regester til landstingets tingbøger 1619–34 og et tilsvarende til tingbøger og justitsprotokoller 1636–1719. Endelig foreligger der fra hans hånd et personregister til landstingets skøde- og panteprotokoller 1660–1805, som dog er ret løst i sin opbygning. Et tilsvarende, men fuldstændigt personnavneregister til skøde- og panteprotokollerne 1660–90 er udarbejdet på et af vore statsfængler, og det samme gælder et hertil svarende stednavneregister (i to bind). De såkaldte »Nygaards sedler« er ligeledes i det væsentlige at betragte som en art register til landstingets skøde- og panteprotokoller. Det drejer sig

[36] B 24, afleveringsdesignationer.

om et herredsvis ordnet seddelregister, der er forarbejder til artiklerne om de nørrejyske herregårde i 4. udgave af Trap: Danmark, udarbejdet af arkivar S. Nygaard (1869–1964, arkivar i Viborg 1896–1913). Alle disse hjælpemidler findes på landsarkivets læsesal. De er dog behæftede med forskellige fejl og mangler og af en mere eller mindre interimistisk karakter.

Et videnskabeligt tilfredsstillende hjælpeapparat har imidlertid været under udgivelse den sidste halve snes år. I 1965 udsendte landsarkivet en udførlig regestudgave af dombogen fra 1616, udarbejdet af arkivar Poul Rasmussen, og i 1971 fulgte en udgave af dombogen 1617 A, begge med fyldige registre. Samtidig er landstingets ældste skøde- og panteprotokoller under udgivelse i næsten fuldstændig form, men dette arbejde forestås af Landbohistorisk Selskab. Den ældste skøde- og panteprotokol 1624–37 udkom 1966–70 ved landsarkivar Jens Holmgaard og forsynet med meget udførlige registre ved arkivar C. Rise Hansen, mens den næste, som dækker årene 1645–57, er under udgivelse ved arkivar Poul Rasmussen.

På et andet felt er der i de seneste år sket en betydningsfuld indsats til gavn for det gamle landstingsarkiv, idet man har indledt en konservering og restaurering efter de nyeste principper med bl.a. afsyring og desinficering af de enkelte blade. I første omgang har man taget fat på de ældste dombøger fra 1500-tallet, som er meget forfaldne, men med de ressourcer, der for øjeblikket står til rådighed for landsarkivet, er det en mere end langvarig proces at nå til vejs ende med konserveringen af landstingsarkivet.

Orientering

Verzeichnis der schriftlichen Nachlässe in den deutschen Archiven und Biblioteken. Bd. 1.: Die Nachlässe in den deutschen Archiven (mit Ergänzungen aus anderen Beständen). Bearb. v. Wolfgang A. Mommsen. Teil 1: Einleitung und Verzeichnis. 1971. XXXIX + 582 s. Bd. 2: Die Nachlässe in den Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland. Bearb. v. Ludvig Denecke. 1969. XII + 268 s.

Med et par års mellemrum er der udsendt to bind med oversigter over større tyske privatarkiver (»Nachlässe«), først i biblioteker i forbundsrepublikken indeholdende fortegnelse over ca. 3500 personarkiver, fordelt på 150 institutioner, dernæst over privatpersoners efterladte papirer i arkiver og andre samlinger i hele Tyskland. Dertil føjes oplysninger om mange tyske privatarkiver uden for Tyskland, dog ikke i Schweiz, som allerede har udsendt en lignende oversigt, og heller ikke i Østrig, hvor en publikation af tilsvarende art er under forberedelse. Dette bind indeholder tillige henvisninger til flere brevsamlinger i Det kgl. Bibliotek og til nogle privatarkiver i det danske Rigsarkiv. Enkelte arkiver har kunnet spores til USA, og der gives oplysninger om arkiver i privateje, om papirer, som har været udbudt til salg gennem antikvariater, og endelig om arkiver, som er gået tabt. Sidstnævnte gruppe, der desværre er ret stor, omfatter ikke alene de mange arkiver, som gik til grunde under krigen, de fleste i Heeresarchiv i Potsdam, men også adskillige, som blev beslaglagt og destrueret under nazitiden eller som er blevet tilintetgjort af deres skabere og ejere. Der gives altså ikke alene oplysninger om arkivernes indhold, men tillige om deres historie.

I almindelighed viser værket tilstanden 1960–65, for Bundesarchiv 1969. Der ligger et kæmpearbejde bag denne præstation, som betyder en uhyre lettelse for benyttere, der vil orientere sig i tyske arkivers og bibliotekers indhold af privatarkiver. At gå på jagt efter arkivmateriale i Tyskland er et kapitel for sig, idet ikke alene arkiver og biblioteker, men også en række museer og andre institutioner samler arkivalier, og der findes ingen særlige grænser – samleområderne skifter fra sted til sted. Oversigten giver en for-

nemmelse af denne spredning, som må siges at have været en fordel under den 2. verdenskrig, idet samlingerne lettere lod sig evakuere og derfor undgik alt for store tab. Det er ret iøjnefaldende, at mange personers efterladte papirer er spredt mellem flere institutioner.

Naturligvis har det være umuligt at registrere alt. I forordet til bd. 1 gives en udførlig redegørelse for principperne for udvælgelsen og for indsamlingsarbejdet i det hele taget. Det må bemærkes, at mens man herhjemme i Rigsarkivet ofte har delt efterladte papirer, således at en persons videnskabelige samlinger kom i håndskriftsamlingen, adskilt fra privatarkivet, holdes disse papirer i Tyskland som regel samlet. Denne fremgangsmåde synes at være den mest hensigtsmæssige, idet korrespondancen i en persons privatarkiv ofte for en væsentlig del angår disse samlingers indhold. I øvrigt er principperne for anbringelse varierende fra sted til sted, og udgiverne betoner da også, at en vis konservatisme forhindrer gennemførelsen af en principiel ensartethed.

I bibliotekerne er en persons efterladte breve og papirer ofte anbragt i vidt forskellige systematiske grupper – et forhold der også kendes herhemme, men oversigten over privatarkiverne i biblioteker forsøger at gøre opmærksom på dette forhold. En sådan særskilt tværgående oversigt er i øvrigt fornylig udsendt af det bayerske statsbibliotek i München. For at begrænse værkets omfang fortegnes kun de mest omfattende samlinger, mens enkelte breve og stykker forbigås og må findes gennem de sædvanlige hjælpemidler på stedet. Ligeledes er begrænsede genealogiske og lokalhistoriske samlinger ikke medtaget.

Et sådant arbejde, som bygger på meget forskelligartede indkomne besvarelser og til dels på andre uensartede publikationer, kan ikke undgå at blive behæftet med visse fejl, men de bliver langt overskygget af den praktiske værdi. I så henseende må navnlig bd. 1 fremhæves, hvor man redegør for de enkelte arkivers skæbne, mens biblioteksbindet (bd. 2) kun interesserer sig for den øjeblikkelige tilstand. I et tredie bind vil man samle et register og en oversigt over privatarkivernes fordeling på de enkelte opbevaringssteder. Et sådant eksisterer allerede for bibliotekers oversigt.

Oversigten indeholder kun få navne af interesse for dansk historie. Når man ser bort fra folk fra Slesvig-Holsten, hvis papirer findes i Kiel, Slesvig eller Hamburg, synes de fleste arkiver med

én vis dansk tilknytning at være samlet i Frankfurt a. M. I den stedlige afdeling af Bundesarchiv findes således arkiver efter greve *Anton af Aldenburg* (1633–1680), tysk rigsgesandt i København *Edward Banks* (1795–1851), dansk gehejmeråd *Adolf Gottlob von Eyben* (1741–1811) og den slesvig-holstenske regeringspræsident *Karl Philipp Francke* (1805–70). Af diplomatarkiver kan endvidere nævnes Hansestædernes generalkonsul i København *Friederich Krüger* (1819–1896), hvis arkiv findes i Lübeck, og en henvisning til den amerikanske konsul i København *John Murray Forbes* (1771–1831), hvis papirer er kommet til Library of Congress, Washington D. C. Arkivet efter *Gerhard v. Mutius* (1872–1934), tysk gesandt i København, angives at være gået tabt under 2. verdenskrig. Både *Best* og *Renthe-Fink* figurerer i fortegnelsen, den første med erindringer i Bundesarchiv, Koblenz, den anden med papirer om Danmark i Ausvärtiges Amt's politiske arkiv. Det danske kongehus er repræsenteret med prinsesse *Thyra,* hertuginde af Cumberland (1853–1933), med papirer i arkivet for huset Hannover i Gmunden (Østrig). Endelig kan nævnes *Martin Andersen-Nexøs* arkiv i Deutsche Akademie der Künste i Berlin.

Fra Danmark findes i oversigten omkring et dusin navne i Det kgl. Bibliotek, deriblandt *D. G. Moldenhawer, Otto Sperling, Balthasar Münther* og hans datter *Friederike Brun.* At den sidstnævnte også har efterladt sig en del papirer, som findes i det Brun-Bügelske arkiv i Rigsarkivet, er ikke nævnt, men derimod enkelte andre navne, således greve *Christian Günther Bernstorff* (1769–1835) og digteren, greve *Christian Stolberg* (1748–1821) og hans søster, grevinde *Katharina* (1751–1832), samt to diplomater, nemlig *Hans Georg Westphal* (1674–1733), der til sidst var dansk gesandt i St. Petersborg, og *Heinrich Karl Meinig* (d. 1812), rigsstæderne Bremens og Lübecks agent i København. Begge sidstnævnte arkiver findes i Rigsarkivet ikke blandt privatarkiver, men under arkiver af udenlandsk proveniens, og Westphals arkiv er tillige optaget i vejledende arkivregistratur over Tyske Kancelli (VA XIII).

Dette udvalg må kunne suppleres på væsentlige punkter. I Rigsarkivet findes flere embedsarkiver, efterladt af tyskfødte diplomater i dansk tjeneste. Et blik i den ovenomtalte vejledende arkivregistratur over Tyske Kancelli giver en lang række navne – *Christian August v. Berckentin, Georg Lincker, Christian August v. Johnn,*

Henrik Frederik v. Söhlental og *Henrik Carl v. Gleichen* – for kun at nævne de største arkiver, samt flere oldenborgske grevers arkiver fra det 16. og 17. århundrede. Det fører direkte hen til de sønderjyske fyrstearkiver (VA X, 1959), som indeholder mange dokumenter og aktstykker vedrørende nuværende tyske områder. Også kongehusarkivet indeholder materiale, som har relation til Tyskland, og som er kommet hertil ved kongehusets slægtsforbindelser og embedsmænd. Fra den offentliggjorte del (VA XIII, 1963) kan eksempelvis nævnes landgreve *Vilhelm* og landgrevinde *Charlotte* af Hessen-Kassels arkiv og en del af statsminister, rigsgreve *Conrad Rantzau* til Breitenburgs papirer. En anden del af sidstnævnte arkiv findes som nr. 6179 i den almindelige samling af privatarkiver, der rummer en del arkiver af lignende art. Der er således de omfattende *Bernstorffske* arkiver betegnet efter godserne (*Gohlau, Grevesmühlen, Jersbek, Ober Ellguth, Stintenburg* og *Wotersen*), som indeholder materiale til belysning af tysk ånds- og kulturliv fra midt i det 17. århundrede og to sekler frem. Kun enkelte af dem er nævnt i den tyske oversigt. Dertil kommer, at digteren *Christian Stolberg*, der kun nævnes i forbindelse med Stintenburg, tillige har sit eget arkiv (nr. 6397). Yderligere kan nævnes slægten *Brockdorff* til Kletkamp (nr. 4217), den kursachsiske feltmarskal *Gerhard v. Dernath* (nr. 5330) og rigsgreve *Johan Georg v. Dernath* (nr. 5332), den sidstnævntes sekretær *Gottfred Heinrich Schevius* (nr. 6282), de *Reventlowske* arkiver fra *Altenhof* (nr. 6198) og flere enkelte medlemmer af samme slægt.

Det er naturligt, at Slesvigs og Holstens tilknytning til den danske krone har efterladt sig spor i rigets arkiv. Det er uoverkommeligt at nævne alle arkiver med relation til disse forbindelser. Man må glæde sig over, at det er lykkedes at tilvejebringe denne oversigt, som vil gøre det lettere for danske forskere at orientere sig inden for tyske samlingers mangfoldige muligheder.

Der er inspiration at hente, både for historikere og for arkivfolk, navnlig med henblik på en tilsvarende oversigt for danske samlinger. En begyndelse er blevet gjort med »Manuskripter og arkivalier i danske samlinger«, men da de store institutioner på dette felt, først og fremmest Det kgl. Bibliotek og Rigsarkivet, har begrænset sig til generelle henvisninger, kan dette værk kun i ringe grad yde den fornødne hjælp. Det kgl. Biblioteks trykte kataloger

er efterhånden ved at være forældede og dækker tillige kun en del af samlingerne. Rigsarkivet har udgivet en oversigt over private personarkiver (1972), som skal føres à jour med en ny udgave efter et passende tidsrum. Denne oversigt tynges i nogen grad af de godt 2400 arkiver, som kun består af et stykke eller læg. Det ville være ønskeligt, om man kunne give en kort beskrivelse af indholdet, således at man kunne hjælpe benytteren et stykke længere på vej.

Vello Helk.

Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. Ved F. Falkenstjerne og Anna Hude. 1895–99.

Indberetninger fra Charles de Dançay til det franske Hof om Forholdene i Norden 1567–73. Ved C. F. Bricka. 1901.

Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914. Ved Emil Marquard. 1952.

Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark. Uddrag. 3. bd. 1689–1719. Ved S. Nygård. 1941. 5. bd. 1731–65. Ved S. Nygård. 1955.

Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold. Uddrag. Ved L. Laursen. 1571–88 (4 bd.). 1898–1906. Ved E. Marquard. 1630–32. 1932. Ved Johan Jørgensen, 1644–45. 1968.

Fonden ad usus publicos. 1765–1842 (3 bd.). 1897–1947.

Fra Rigsarkivets samlinger. Gengivelser af aktstykker og breve. III. Danske adelsbreve fra tiden indtil 1660. Ved Erik Kroman. 1953. – IV. Grønland. Ved Sune Dalgård. 1960.

Statsrådets Forhandlinger. Ved Harald Jørgensen. I–X. 1848–66. 1954–72.

Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964. 1964.

Kilder til dansk historie i engelske arkiver. Af Jens Engberg. 1968.

Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt af Anne Riising. 1970.

Katalog over Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn. Håndskriftsamlingen. Ved Anna Riising. 1956.

3. udskrivningskreds' arkiv 1788–1956. 1970.

Fyns Stifts Kirkebøger, 1972.

Landsarkivet for Nørrejylland. Oversigter I. Præstearkiver og kirkeregnskabsbøger. 1962.

Arkivregistraturer: 1. Forskellige arkiver (X-arkiver). 1964. 2. Håndskriftsamlingen. 1969. 3. Godsarkiver. 1. Ryttergodserne. 1971.

De nørrejyske landdistrikters rets- og politikredse indtil 1956. 1967.

Jyllands brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland 1891–1966. 1966.

Oversigt over de private godsers fæste- og skiftearkivalier i Landsarkivet for Nørrejylland. 1970.

Oversigt over arkivalier vedrørende borgerskaber og næringstilladelser i Landsarkivet for Nørrejylland. 1971.

Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Af Harald Jørgensen. 1966.

Foreløbige arkivregistraturer udsendt af Landsarkivet for Sjælland m.v.:

– Falsterske retsbetjentarkiver indtil 1919. 1964.
– Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Gl. Københavns amt. 1966. Frederiksborg amt I. 1968. Præstø amt. 1970. Gl. Roskilde amt. 1971. Sorø amt I. 1972.
– Ældre fængselsarkiver fra København og Møn. 1965.
– Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger indtil ca. 1872. 1967.
– Bornholmske kirkebøger. 1968.

Fortsættes på omslagets fjerde side

Helsingør stifts kirkebøger. 1971.
– Roskilde stifts kirkebøger I. Provstierne i Gl. Roskilde amt. 1972. II. Provstierne i Holbæk amt. 1972.
– Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868. Frederiksborg amt I. 1971.
– Københavnske lavsarkiver. 1971.
– Sjællandske og Lolland-Falsterske lavsarkiver. 1971.

Embedsetater udsendt af Landsarkivet for Sjælland m.v.:
– Stiftamtmænd og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848–1970. 1970.
– Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–69. 1970.
– Anklagemyndighed og politi på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–72. 1972.

Oversigt over skolehistorisk materiale i Landsarkivet for Sjælland m.m. 1–2. 1971.

Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele.

Vejledende arkivregistraturer VI. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. Ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt. 1944.